

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. S491.25 / V82V Accession No. S1220

Author विश्वेश्वर सूरि.

Pt. 6

Title व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधि.

1916

This book should be returned on or before the date last marked below.

184602

184602

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184602

UNIVERSAL
LIBRARY

“उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ” इति ।

उत्तरेत्यनेनोत्तरपदं गृह्यते । तस्य पदत्वे इति समासः । समासचरमात्रयवस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायां लुपता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवति । ‘दधिसेचौ’ इत्यादावपि पदसंज्ञानिषेधवारणाय अपदादिविधाविति । पदादिविधौ तु कर्तव्ये भवत्येव प्रत्ययलक्षणमित्यर्थः । एवं च प्राक् सुबुत्पत्तेः समासोऽत्र नाभिधेयः । ‘धनक्रीता’ इत्यादिसिद्धये तदनित्यत्वस्वीकारात् ।

कैयटस्तु नायमुपपदसमासः किं तु ‘दध्नः सेचौ’ इति षष्ठीसमासः, अनभिधानाच्च सोपपदान्न विच्, अतो ‘दधिषेचौ’ इत्यादेः नापत्तिरित्याह । एवमपि “बहुचपूर्वस्य च” इति वचनं कार्यमेव, बहुचि कृते विशिष्टस्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि पुनर्विशिष्टात्सुबन्तरोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदसंज्ञामाश्रित्य कुत्वं मा भूत् इति ।

अत्र वदन्ति—“प्रत्ययलोप”इति सूत्र एव ‘उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ’ ‘बहुचपूर्वस्य’ इति पठनीयम् । पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणं न तु पदान्तविधौ इति नियमार्थं चेदं वाक्यद्वयम् । एवं च नञ्परित्यागाल्लाघवम् । एवं च सावपि पदम् इत्यपि नास्ति । पूर्वोक्तप्रकारस्यानादरणात् । अत एव हल्ङ्यादिसूत्रे भाष्यम्—

‘अथ सावपि पदं भवति । एवमप्युभयतः स्पाशा रज्जुः’ इति । ‘अभूवन्’ इत्यत्र जुस् न भवति । आत इत्यस्य नियमार्थत्वात् । न च देवदत्तं याजयाञ्चकार इत्यत्र लुकं बाधित्वा परत्वात् तिबादिषु “आमः” इति तेषां लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङ्न्तत्वात् आमन्तस्य निघातस्ततः परस्य निघातनिषेधश्च स्यादिति वाच्यम् । येननाप्राप्तिन्यायेन लावस्थायामेव तिवादीन् बाधित्वा लुकप्रवृत्तेः । तदुक्तम्—

‘आमि लिलोपात् तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघात’ इति ।

न च देवदत्तो युष्मत्पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य विहिता युष्मदस्मदोरादेशाः स्युरिति वाच्यम् । स्थग्रहणेन श्रूयमाणयां विभक्तावेव तद्विधानात् । “समये तिष्ठ सुग्रीव” इत्यादौ समयं मा हासीरित्यर्थावगमात् तिष्ठतेरहानौ वृत्तेः । न च विभक्ति-विशिष्टयोरेव वस्नसादि न तु प्रकृतिभागमात्रस्येत्यर्थं स्थग्रहण-मिति वाच्यम् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामिति निर्देशेनापि तत्सिद्धेः ।

अथ “चिणो लुक्” इति तलोपे कृते ‘अवधि भवता दस्युः’ ‘अगाधि भवता ग्रामः’ ‘अध्यगाधि भवता अनुवाकः,’ इत्यादौ “हनो वध लिङि” “लुङि च”, “इणो गा लुङि”, “इङश्च” । “विभाषा लुङ्लुङोः” इति हानिणिङ्गादेशा न स्युरिति चेन्न । लुङि यदाद्धधातुकं तस्मिन्विषये तेषां विधानात् लादेशात्प्रागेव तेषां प्रवृत्तेः । तस्माद्ब्रह्मस्तुतोऽङ्गस्य कार्यं न भवतीति सिद्धान्तः ।

अचोऽन्त्यादि टि ६४ ।

निर्द्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । अचां मध्ये योऽन्त्योऽच् तदादि शब्दस्वरूपं टिसंज्ञम् । प्रदेशाः “टित आत्मनेपदानाम्” इत्यादयः । अन्त्य आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । नित्य-सापेक्षत्वात्समासः । यत्र तु हलन्तस्तत्र तद्विशिष्टस्यैव संज्ञा । तेन कुरुते इत्यादावकारस्य, कुर्वाते इत्यादौ च आकारमकार-योरेत्वम् ।

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ६५ ।

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः । “पुगन्तलघू-

पधस्य च” इति इकारस्य गुणः । ननु पूर्वस्यावध्यनव-
च्छिन्नस्यैवोपादानात् शास इत्यत्र शकाराकारसमुदायस्यैवो-
पधासंज्ञा स्यात् । समुदायावयवसन्निधौ एकाज्जिद्वर्चनन्यायेन
समुदायस्यैव कार्यित्वात् । तथा च “शास इदद्दहलोः” इती-
स्त्वं समुदायस्यैव स्यात् इति चेन्न । पूर्वपदस्योत्सर्गतोऽव्य-
वहितपूर्वपरत्वात् । समुदायसंज्ञायामपि “अलोऽन्त्यस्य” इति
परिभाषया ऽनतिप्रसङ्गाच्च ।

अथ “नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे” इति प्रति-
षेधः स्यात्, शब्दस्यावृत्तिर्न तु अर्थस्येत्यभ्यासस्यानर्थकत्वात्
“भृशामित्” इत्यादेः सर्वादेशत्ववारणाय अनभ्यासेत्युक्तम् । वि-
कारश्च भावात्मक एव, तेन देहि इत्यत्र अभ्यासलोपः सर्वा-
देश एवेति । मैवम् । “तस्य लोप” इति सूत्रे जिदुङ्नां सर्व-
लोपार्थं “तस्य” इति पदोपादानादेतस्याः सूत्रानभिमतत्वात् ।
भाष्यकृताऽपि तत्प्रयोजनानामन्यथोपपादितत्वात् । तथा
हि “अव्यक्तानुकारणस्य” इति पररूपं तावदन्त्यस्य न
भवति । “नामेडितस्यान्त्यस्य तु वा” इति ज्ञापकात् । अन्य-
थाऽऽमेडितस्य वेत्येव ब्रूयात् । “ध्वसोरेद्धौ” इत्यत्रापि लोपग्र-
हणानुवृत्तावपि पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात् सर्वादेशः । तथाचैवं
सूत्ररचना “घोरभ्यासस्य लोपोहौ” । व्याख्यातम् । “असे-
श्चैत्” अस्तेर्घोश्च एद्भवति हौ परे इत्यर्थः ।

यद्वा लोपमश् इति छेदः । संज्ञायां शकारानुबन्धस्य प्रयोज-
नाभावादादेशे संज्ञिनि सर्वादेशत्वप्रवृत्तिः । “द्विशकारको निर्देश”
इति भाष्यम् । तत्र लोप इति भिन्नं पदम् । लोपशब्दस्य कृदन्तस्य
संज्ञिनाऽर्थेनार्थवत्त्वाद्भिक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते ।
तस्य चोपदेश एव इत्संज्ञायां सर्वादेशो लोपः सम्पद्यते । न च

हलि परे यः संयोगस्तदादित्वात्सोर्लोपे एकशकारकपाठेनैव निर्वाह इति वाच्यम् । स्पष्टार्थं न तल्लोप इति भावात् । अत एव “अन उपधालोपिनः” इत्यादावल्लोपो न कृतः ।

यद्वा “झलो झलि” इतिवत् निमित्तकार्यिणोरेकपदस्थत्व एव “स्कोः” इत्यस्य प्रवृत्तिः । न च ‘आभ्याम्’ इत्यादौ “हलि लोप” इति अककारस्य इदम इदो विहितस्य लोपस्यान्त्यप्रतियोगिकत्वापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । “अनाप्यकः” इत्यस्मात् ‘अन्’ इत्यनुवृत्त्या हलीति सप्तम्या अन् इत्यत्र षष्ठीं प्रकल्प्य अन एव लोपविधानात्, अलोऽन्त्यपरिभाषया नकारमात्रस्य लोपे “अतो गुणे” इति पररूपे च ‘आभ्याम्’ इति सिद्धेः । न च तथापि “अत्र लोपो ऽभ्यासस्य” इत्यत्रान्त्यादेशत्वप्रसङ्गतादवस्थ्यम् । अत्राभ्यासत्वाश्रये लोपो, न तु तदेकदेशे इति व्याख्यानात् ।

ननु ददौ, दधौ इत्यादिवारणाय सनीत्यस्य, जिज्ञपयिषति इत्यादिवारणाय सादाविति सन्विशेषणस्य, यियक्षति इति वारणाय मीमेत्यादिप्रकृतिविशेषाणाम्, “मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा” इति मुमुक्षति गाम् इत्यादिवारणाय विषयविशेषस्य च लाभार्थमेवात्रग्रहणमिति चेन्न । अनुवृत्त्यैवैषां सिद्धेः ।

न च तथाऽपि “विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य” इति वार्तिकेन विहित ओकारो वकारमात्रस्य स्यात् इति वाच्यम् । वस्येत्यपहाय अवस्येति निर्देशसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धेः ।

तस्मात्समुदायसंज्ञायामपि न दोषः । संयोगोपधत्वादि-व्यवहारोऽप्यत्र सङ्गच्छते ।

पक्षान्तरे त्ववयवधर्मस्य समुदाये समारोपो बोध्यः ।

यद्वा, अल इति जसन्तम् । न च पूर्व इत्येकवचनान्तेन सा-

मानाधिकरण्यानुपपत्तिः । पूर्वे इति जसन्तस्यैव छेदात् । अन्त्य-
स्यालत्वलाभस्त्वार्थः ।

यद्वा, अल इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । अलां
मध्येऽन्त्यात्पूर्वोऽल् इत्यर्थः ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ६६ ।

सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं स्यात्तच्च निर्दिष्टे अव्यवहितो-
च्चारिते । निश्शब्देन नैरन्तर्यस्य दिशिना चोच्चारणस्य लाभा-
त् । नियमार्थं चेदम् । “इको यणचि” इत्यादीनामनियतप्र-
वृत्तिप्रसङ्गको यस्तर्कितोऽभावस्तत्प्रतियोगित्वात् । यदीदं वचनं
न स्यात् तर्हि पूर्वस्य परस्य समीपस्यानन्तरस्य व्यवहितस्याव्य-
वहितस्य वा इको विनिगमकाभावात् यणादेशः स्यात् । सति त्व-
स्मिन्पूर्व एव विश्राम्यतीति । “इको यणचि” इत्यत्र हि भावल-
क्षणा सप्तमी । आचि सतीत्यर्थः । सत्त्वं च पूर्वपरोभयसाधारणम् ।
एवमुपश्लेषोऽपि । तथाच कार्यप्रतियोगित्वनिमित्तत्वयोरेकत्र
युगपदसम्भवात् ‘दध्युदकम्’ इत्यादौ पर्यायेण द्वयोर्यण् स्यात्
अतः पूर्वस्यैवेति नियम्यते ‘अग्निचित्’ इत्यत्र व्यवहितपूर्वोऽपि
प्राप्तस्त्वव्यवहितस्यैवेति ।

यच्च सत्सप्तम्यां “तस्मिन्” इति परिभाषा नोपतिष्ठते इति
“इनाम्लोपः” इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम् । तत् पूर्वपक्षिणः
प्रौढिवादमात्रम् ।

ननु तस्मिन्निति शब्दो यत्र निर्दिश्यते यथा—“तस्मि-
न्नाणि च युष्माकास्माकौ”, तत्रैवायं प्रवर्त्तत । ‘गवित्ययमाह’
इत्यादौ इतिशब्देन शब्दस्वरूपस्यैव बोधात् । न च तत्र प्रयो-
जनभावः । हे यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि, हे आस्माक युष्म-

भ्यं ददामि' इत्यादौ खञ्जणभ्यां परस्यादेशव्यावृत्तेः फलत्वात् ।
मैवम् । लोके शब्दस्यार्थपरत्वात् इतिना शब्दपरत्वकल्पनात्,
व्याकरणे तु शब्दपरत्वात् इतिनाऽर्थपरत्वसिद्धेः । इतिकरणस्य
पदार्थविपर्यासकरत्वात् । तत्रैव पूर्वशब्दोच्चारणापत्तेश्च । एतस्म-
न्नारम्भापेक्षया लाघवात् । तस्मात्सन्म्यन्तानुकरणमेव तस्मि-
न्निति । सर्वनाम्ना अचि हलीति विशेषाणां संग्रहात्, "तस्या-
पत्यम्" इत्यादिवत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ६७ ।

पञ्चमीनिर्देशे उत्तरस्यैव कार्यं स्यात् तच्चाव्यवहितस्य । तेन
"तिङ्ङतिङः" इति निघातः 'अग्निमीळे' इत्यत्रैव न त्वीळे-
ऽग्निमित्यत्रापि ।

दिग्योगलक्षणा चेयम् । कारकविभक्तेरसम्भवात् । तथा-
चोत्तरशब्दवत्पूर्वशब्दस्याप्यध्याहारापत्तेः व्यवहितस्याप्युत्तरस्य
कार्यप्रसङ्गाच्च नियमार्थमिदम् । तेन 'उत्थानम्' इत्यत्र "उदः
स्थास्तम्भोः" इत्यस्य न प्रसङ्गः ।

यद्वार्त्तिकम्—

"तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थं व-
चनं दध्युदकं, पचत्वोदनम्" इति ।

इहापि तस्मादिति पञ्चम्यन्तानामनुकरणम् न तु यत्र त-
स्मादिति शब्दस्तत्रैतदुपास्थित्यर्थम्, पूर्वोक्तयुक्तेः ।

नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव शङ्काऽनुदयः । "तस्मान्नुड्
द्विहलः" "अत आदेः" इति दीर्घादकारात्पूर्वस्याङ्-
स्यासम्भवात् । "तस्माच्छसो नः पुंसि" इत्यत्रापि वृक्षान्
इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात् पूर्वस्य षकारस्य नत्वापत्तेः षष्ठी-

निर्दिष्टस्य शसो नत्वमिति व्याख्यानेन वारणात् ।

अत्राहुः—उच्चरत आनुपलभत इति प्रयोजनम्, दी-
र्घाभूतादाकारात्पूर्वस्योच्चरच्छब्दप्रकृतिकस्य शसो नत्वं मा
भूदित्युक्तिसम्भवसत्त्वात् ।

एवम् “तस्मान्नुडाचि” इत्यत्रापि अनश्व इत्यादौ लुप्तन-
कारान्नजः पूर्वं नुडागमो मा भूदिति योजनीयम् ।

इह सूत्रद्वये षष्ठीप्रकल्पिपक्षोऽपि भाष्ये उक्तः । स
यथा—“षष्ठी स्थानेयोगा” इति सूत्रादिह षष्ठीत्यनुवृत्त्या
सत्यप्यर्थनिर्देशे ऽव्यवहितस्य पूर्वस्य षष्ठी, पञ्चम्यर्थनिर्देशे ता-
दृशस्योत्तरस्य षष्ठी स्यादित्यर्थः । इक इत्यादौ षष्ठ्याः स-
त्त्वात्तदनुवादेन पूर्वस्यैषा, न तूत्तरस्य न वा पूर्वस्यापि
व्यवहितस्येत्येतदेव बोध्यते । “आने मुक्” इत्यादौ तु षष्ठ्यपि
प्रकल्प्यते । अन्यत्पूर्ववत् । सा चानियतयोगात्स्थानषष्ठी । य-
दुत्तरं स्थानषष्ठी तस्यैव च कार्यनियमोऽर्थात्सिद्धः । यत्र
तूभयनिर्देशस्तत्रोभयोर्न प्रकल्पकत्वम् । कार्यित्वनिमित्तत्वयो-
र्युगपदेकस्मिन्नसम्भवात् । “एकः पूर्वपरयोः” इति ज्ञापका-
च्च । अन्यथा “आद्गुणः” इत्यादौ आदिति पञ्चम्याऽचीति
सप्तम्याः षष्ठीत्वं कल्प्यत इत्युभयोर्गुणादेशसिद्धौ तद्वैयर्थ्यात् ।
तथा च तत्र कैयटः—

सूत्रद्वयप्रमाणत्वात् द्वे भवेतां प्रकल्पिके ।

षष्ठ्या विभक्ती तेनात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितम् ॥

द्वे पञ्चमीसप्तमीरूपविभक्ती । षष्ठ्याः परस्परो-
त्तरषष्ठ्या इत्यर्थः । किं तु परत्वानवकाशत्वाभ्यां नि-
यमपक्षवत्षष्ठीप्रकल्पनपक्षेऽपि व्यवस्था । तथा हि—
“आने मुक्” इत्यत्र सप्तम्यनवकाशा “अतो येयः” इति

पूर्वत्र चरितार्थाया अत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति ।
 एवम् “ईदासः” इत्यास इति पञ्चमी निरवकाशा “आने” इति
 सप्तम्याः पूर्वत्र सावकाशायाः । “तास्यनुदातेद्” इति सूत्रेऽपि
 “सार्वधातुके” इति सप्तमी अभ्यस्तासिजर्थत्वादुत्तरत्र सावका-
 शेति तासेरित्यादिपञ्चम्येव षष्ठीं प्रकल्पयति—लसार्व-
 धातुकस्य स्यतास्यादिभ्य अनुदात्तत्वमिति । न च
 तत्र लसार्वधातुकमिति प्रथमान्तपाठान्न सप्तमीति वाच्यम् ।
 “ तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तासिजर्थः ”
 इति वक्ष्यमाणत्वात् । एवम् “बहोर्लोपः ” इत्यत्र बहो-
 रिति पञ्चम्यनवकाशा इष्टमेयस्सु इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्प-
 यति—बहोः परेषामेषां लोपः स्यादित्यर्थः । अत एव “भूच
 बहोः” इति षष्ठीनिर्देशः । “गोतो णित्” इति पञ्चमी सर्वनाम-
 स्थाने इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पति । गोशब्दस्य णित्त्वे प्रयो-
 जनाभावाच्च । न च ‘तिष्ठति गौः’ इत्यत्र पूर्वस्य वृद्धिः फलम् ।
 गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वात् । “आमि सर्वनाम्नः सुट्”
 इत्यत्रापि पञ्चम्यनवकाशा आमीति सप्तम्या उत्तरत्र साव-
 काशायाः षष्ठीं प्रकल्पयति । न च आदित्यनुवृत्तया पञ्चम्या
 सामानाधिकरण्याददन्तात्सर्वनाम्न इति पञ्चम्यपि कृतार्थेति
 वाच्यम् । तथाऽपि यथोद्देशपक्षे परत्वात् “तस्मादित्युत्तरस्य”
 इत्येतत्प्रवृत्तेः । तदुक्तम्—

“उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देश” इति ।

इदं चाभ्युपेत्योक्तम् । वर्णाश्रमेतराणाम् इत्यादिवारणाय
 सर्वनाम्नो विहितस्याम इति, येषाम् इत्याद्यर्थम् अकारात्परस्येति
 व्याख्यानात् । अकारान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्याम इति व्या-
 ख्याने तु येषाम् इत्यादौ न स्यात् । दीर्घादित्यत्र तु षष्ठ्याः

स्थाने पञ्चमी, छान्दसव्यत्ययात् । तेन दीर्घस्यैव तुक् न तु छस्य, “विभाषा सेनासुराच्छाया” इति लिङ्गाच्च । अन्यथा छकारोत्तरं तुक्प्रसङ्गे श्चुत्वे “खरि च” इति चत्वे चकारद्वयं स्यात् ।

ननु प्रत्ययविधावपि “गुप्तिञ्जकिद्वभ्यः” इति पञ्चम्याः सन् इति प्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पकत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः आदेशान्तरप्रतिनिर्देशाभावात्सनः सनादेशे दोषाभावादिति वाच्यम् । स्थानिन एवात्र निर्दिष्टत्वादादेशस्योपदेशाभावा-
दित्संज्ञाऽनुपपत्तेः । स्थानिनोऽप्युत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमु-
खतया प्रतिपन्नस्य इत्संज्ञाऽनन्वयात् ।

अत्राहुः—

परत्वाविशिष्टस्य सन उत्पादनेनोपक्षीणायाः पञ्चम्या ना-
स्ति प्रकल्पकत्वमिति । षष्ठी ह्यनुवादविभक्तिः । स च यथा-
प्राप्तस्य । प्रत्ययविधौ च तस्य पूर्वमप्रसिद्ध्याऽनुवादानुपपत्तेः ।
अनियमे नियमकारिण्याः परिभाषाया अनियमप्रसक्त्यभावे
प्रवृत्त्यनर्हत्वाच्च । तस्मात्प्रत्ययविधौ पञ्चम्यो न प्रकल्पिका इति॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ६८।

शब्दस्य स्वकीयं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना
इति दीक्षिताः ।

नव्यास्तु “अणुदित्सवर्णस्य” इत्यादिषु प्रथमान्तानां
संज्ञासमर्पकत्वेन षष्ठ्यन्तानां संज्ञिसमर्पकत्वेन दृष्टत्वात् स्वं
रूपं शब्दस्य संज्ञा स्यादित्यर्थः ।

तथा च प्रत्ययलोपसूत्रे भाष्यम्—

“स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा

भविष्यतीति अत्रापि रूपं शब्दस्य संज्ञेति” इत्याह ।

हरदत्तस्तु—‘ग्राह्यामित्यध्याहार्यम् । शब्दस्येति “कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति षष्ठी । तेन शब्दः स्वमेव रूपं ग्राह्यतीत्यर्थः । रूपपदं चाग्न्यादिपदवृत्तिजातिपरम् । व्यक्तिद्वारा च कार्य-योग, इति व्याचरुगौ ।

तेन “अग्नेर्ढक्” इति अग्निशब्दादेव ढक् न तु वह्निशब्दात् ।

अशब्देति किम् । “उपसर्गे घोः” इत्यादौ घुशब्द-स्वरूपं मा ग्राहि, किं तु दाधारूपा धातव एव गृह्येर-न्निति । तेन घुधातोः शब्दार्थान्न किप्रत्ययः । स्वपदं च यत्र यः शब्द उपात्तस्तन्परम् । शब्दे शास्त्रे संज्ञेति सप्तमीसमासः । षष्ठीसमासे कर्मादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः ।

ननु रूपग्रहणं विनाऽपि स्वशब्देन तदेव ग्राह्यम् । प्रती-तावुपदेशानपेक्षादसाधारणत्वादान्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वा-च्च, अर्थस्य प्रतीतौ शक्तिग्रहापेक्षत्वात् पर्यायान्तरबोधयत्वेन साधारणत्वात्पदधीजन्यज्ञानविषयत्वेन बहिरङ्गत्वात् अनु-करणदशायामर्थानवगमादनियतोपस्थितिकत्वाच्चेति ।

अत्राहुः—इहार्थोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूप-ग्रहणम् । तेन “अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य” सिद्धम् । ज्ञापक-वशादर्थस्य, स्वं रूपमिति वचनाच्च शब्दस्येति, सिद्धमर्थवद्ग्रह-णम् । तेन ‘काशे’ इत्यादौ “शे” इति प्रगृह्यत्वं नेत्यादि । यत्र त्वर्थवद्रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्र नेदमुपतिष्ठते । य-था—वर्णग्रहणेषु,—टेरेत्वं, तेनानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति ।

अत्र भाष्यकृतः—नैतत्समारभ्यम् । लोके हि योग्यताल-क्षणेन सम्बन्धेन शब्दोऽर्थं बोधयति । व्याकरणेऽपि पशुरप-त्यं देवता प्राञ्च उद्ब्रुवो भरता इत्यादावर्थ एव गृह्यते । “अग्ने-

ढक्” इत्यादौ त्वर्थेन सह प्रत्ययस्य पौर्वापर्यासंभवात् शब्द-
स्यैव ग्रहणम् । “ङ्याप्प्रातिपदिकात् ” इत्यधिकाराच्च ।

न चाशब्दसंज्ञेत्येतदर्थमारम्भः । घुसंज्ञारम्भादेव घुधातोरग्र-
हणात् । “व्यवहाराय नियमः” इत्युक्तत्वात् । एतेन ‘कुमारीघ’
इत्यत्र “घरूप” इति ह्रस्वो ऽभावप्रतियोगीति व्याख्यातः । “ई
हल्यघोः” इत्यत्र तु घुशब्दस्याकारन्तत्वाभावादेव नोपादान-
म् । पर्युदासाभावे यद्ग्रहणप्रसक्तिस्तस्यैव पर्युदासाभ्युपगमात् ।

न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषाज्ञापनार्थम् । तस्या न्यायसिद्ध-
त्वात् । शब्दविशिष्टस्यैवार्थस्योपस्थितेरौत्सर्गिकत्वात् विशे-
ष्ये कार्यबाधाद्विशेषणीभूतशब्दे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वात् अर्थ-
स्य परित्यागापेक्षया शब्दविशेषणत्वेन कार्यनियामकताया
एव युक्तत्वात् ।

प्रत्यासत्त्या च स एव शब्दो गृह्यते, न तु तत्पर्यायः, अ-
नुपस्थितत्वात् । अत एव आग्नेयम् इत्यादौ अभिपदेनैवोपादा-
ने देवतात्वम्, न तु पर्यायान्तरेणेति “विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे”
इत्यधिकरणे सिद्धान्तः । एतेन “अभिव्यक्तपदार्था ये” इति
न्यायो, गौणमुख्यन्यायोऽपि व्याख्यातः । गौणार्थस्य प्रथम-
मनुपस्थितत्वात् ।

न चोत्तरसूत्रचतुष्टये “स्वं रूपम्” इत्यस्यानुवृत्त्यर्थम् ।
तां विनाऽपि निर्वाहात् । ग्रहणकसूत्रे स्वस्यापि स्वसाव-
र्ण्यात् ग्रहणसिद्धेः । अन्यथा ‘अवात्ताम्’ इत्यादौ “ज्ञलो ज्ञलि”
इति लोपानुपपत्तेः । व्यक्तिभेदस्यात्रापि सुलभत्वात् । एवं
तपरसूत्रेऽपि । “आदिरन्त्येन” इत्यत्रादिपदावृत्त्या सिद्धम् ।
तत्र लिङ्गं “नादिचि” इति निषेधः । अन्यथा “प्रथमयोः
पूर्वसवर्णः” इत्यत्र “अकः” इत्यनुवृत्तेरकारस्य संग्रहणाभावे

तदप्रसक्त्या निषेधवैयर्थ्यात्। “येन विधिः—” इत्यत्रापि “तस्य च” इति वार्तिककृतैव वाच्यत्वात् । तस्मात्सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम् ।

“सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम्” । सिदित्युपलक्षणम् । किञ्चि-
ल्लिङ्गासङ्गेन विशेषाणां संज्ञेति वक्तव्यम् । तेन “विभाषावृक्ष-
मृग—” इति सूत्रे वृक्षस् मृगम् इत्यादि पाठ्यम् । विशेषाणामेव
द्वन्द्व एकवत् । प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः । इदं च न्याय-
सिद्धम् । पर्यायाणां सहप्रयोगाभावात् सामान्यविशेषाणां
चार्थाभावात्सामान्येन विशेषाणामाक्षेपात् द्वन्द्वस्यैवानुपपत्तेः ।

“पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्” । चकारात्स्वरूपस्य
विशेषाणां च ग्रहणम् । “स्वे पुषः” । रौपोपं पुष्टः, अश्वपोषम्,
स्वपोषम् । इदं वाचनिकमेव ।

“जित्पर्यायस्यैव राजाद्यर्थम्” । “सभा राजामनुष्यपूर्वा” ।
इनसभम्, ईश्वरसभम् । नेह राजसभा, हरिश्चन्द्रसभा । इदमपि
न्यायासिद्धम् । नञ्प्रश्लेषेण अराजेति पर्युदासाश्रयणात् राज-
सदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणात् । न च स्वस्यापि
स्वपर्यायत्वम् । स्वभिन्नत्वे सत्यभिन्नपवृत्तिनिमित्तकत्वं
पर्यायत्वमिति स्वीकारात् । विशेषणेन स्वस्य, विशेष्येण
च विशेषवाचकपदस्य वारणात् । इनशब्दो राजशब्दप-
र्याय इत्यस्य राजशब्दभिन्नत्वे सति राजशब्दशक्यतावच्छे-
दकधर्मावच्छिन्नशक्यताक इत्यर्थः ।

“ज्ञित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम्” । “प-
क्षिमत्स्यमृगान्हन्ति” । मात्स्यिकः, शाफरिकः । न तु पर्या-
यवचनानाम् अनिमिषान्हन्ति । ‘मीनस्येष्यत’ इति भाष्यम् ।
मैनिकः । ‘मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशः कर्त्तव्यः । तेन स्वरूपस्य

पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम्' इति व्याख्यातारः । इदमपि वाचनिकम् ।

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ६९।

अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य चकारात्स्वस्य च संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेणेति प्रागुक्तम् । “अस्य च्वौ” । शुक्लीस्यात् मालीस्यात् । एरच् । जयः, लयः । “ऋदोरप्” स्तवः, पवः । “उरण् रपरः” । कर्ता, किरति । “ऋदोरप्” इत्यत्र ह्रस्वऋकारस्य तु न ग्रहणम् दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्ति इति सिद्धान्तात् । एतेन “अष्टन आ विभक्तौ” इत्यादिकं व्याख्यातम् । “अप्रत्ययः” इति पर्युदासाच्च । दीर्घाणामनणत्वं च ग्रहणकशास्त्र एव वाक्यापरिसमाप्तिन्यायात् । “उरण्” इत्यादौ तु तेषामप्युपादानम् । तेन कारक इत्यादौ रपरत्वम् । तस्माद्दीर्घाणां ग्राहकत्वं नास्ति ग्राह्यत्वं त्वस्त्येवेति फलितार्थः । अप्रत्यय इत्युदितो न विशेषणम् । “कुहोश्चुः” । चकार, जगाद । अत एव “भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति” इत्याहुः । तुक्नुडादयस्तु नोदितः, “प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः” इत्यभ्युपगमात् । अप्रत्ययः क्रिम् । विधीयमानानां प्रत्ययदेशागमानां ग्राहकत्वं मा भूत् । तेन “अत इञ्”, “इदम इश्”, “भ्रुवो वुक्” इत्यादौ न दीर्घादि । न च इ-जादीनां अनण्त्वादेव न ग्राहकत्वमिति वाच्यम् । उपदेश इत्यनुवृत्त्या सूत्रान्तरगतानामेव हलामित्संज्ञाप्रवृत्तौ इकारादीनामेव विधेयत्वपर्यवसानात् ।

स्यादेतत् । “अकः सवर्णे दीर्घः” इत्यत्राकारोऽष्टादशानां ग्राहकोऽस्तु अण्त्वात् । अस्तु च इकारादीनामपि “आ-

दिरन्त्येन—” इत्युक्तेः । ईकारादयो दीर्घास्तु कथं ग्राह्याः । तद्वाचकस्य इकारादेः सूत्रेऽनुपादानात् । अक्शब्देन तदुपस्थितिरिति चेत्, तर्हि वाक्यार्थे तेऽनुयन्तु । पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् । न तु तेऽपि स्वार्थोपस्थापकाः । अनुच्चरितत्वात् । अत एव ‘ऋचं वेत्ति’ इत्यादौ शब्दविशेषं वेत्ति इत्येवार्थो न तु ‘तदर्थं वेत्ति’ इति । तथा च वार्तिकम्—

“तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात्”, “ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम्” इति ।

शब्दस्याप्रतीयमानस्यावचनम् अर्थाप्रतिपादकत्वमित्यर्थः ।

अत्राहुः—प्रत्याहारग्रहणे सर्वत्र तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणा, “दीर्घाज्जासि च” इति ज्ञापकात् । तद्धि “प्रथमयोःपूर्वसवर्णदीर्घस्य निषेधः । न चाक्शब्दवाच्यो दीर्घो ऽस्ति । तथा च निषेधस्य निर्विषयत्वापत्तिः । आकारस्य सत्त्वेऽपि तत्र “नादिचि” इत्येव सिद्धेः । “प्वादीनाम्” इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गमिति ।

अत्रेत्थं प्रत्यवतिष्ठन्ते—‘ऋचं वेत्ति’ इत्यत्र अर्थत्वेनार्थस्य कर्मतया वेदनान्वय आपाद्यते अग्नित्वादिना वा ? । नाद्यः । तादृशबोधेऽर्थपदोत्तरद्वितीयाज्ञानस्य हेतुत्वात् । नान्त्यः । तत्राप्यग्निमिति धियो हेतुत्वात् । न च यत्र कैयटोक्तरीत्या ऋक्शब्देन प्रकरणादिवशात् ‘अग्निमीळे’ इत्यादिरूपा ऋक् प्रतीयते तत्र ‘अर्थं वेत्ति’ इतिबोध आपाद्यत इति वाच्यम् । अर्थत्वविशिष्टवाचकस्य तदुत्तरद्वितीयायाश्चाज्ञानात् । ऋक्शब्दोत्तरं द्वितीयायास्त्वानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नाया ऋच एव कर्मताबोधकत्वात् । अर्थस्य ऋक्शब्दार्थत्वाभावात् । न च ईदनादिकर्मकबोध आपाद्यः । तदुत्तरकर्मविभक्तिज्ञानविरहात् । न च ‘अग्निमीळे’

५१६ व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्याये

इत्याद्यृगर्थस्य कर्मतासंसर्गेण वेदानान्वयस्तथा 'अग्निमीळे वेत्ति' इत्यादिजन्य इवेति वाच्यम् । ऋचम् इत्यनेन सह वेदनस्य जनितान्वयबोधतया निराकाङ्क्षत्वात् । एतेनाग्निकर्मकवेदनबोधापत्तिरपि निरस्ता । उच्चारितत्वस्य तु शाब्दबोधकारणतावच्छेदके न निवेशः । पुस्तकदर्शनादिना शब्दस्मरणादपि तदुत्पत्तेः । शब्दोपस्थितशब्दस्य नार्थबोधकत्वम्, लिप्याद्युपस्थितस्य त्वस्त्येवेति वैषम्ये च मानाभावात् । एतेन देवदत्तपदस्य 'घटम्' इति द्वितीयैकवचनान्तपदे गृहीतसङ्केतस्य 'देवदत्तं वेत्ति' इति वाक्यात् घटकर्मकवेदनबोधापत्तिरपि निरस्ता । घटमिति पदकर्मकवेदानान्वयबोधेन निराकाङ्क्षत्वात् । अगादिसंज्ञानां षष्ठ्यादिविशिष्टे इकारादौ सङ्केतज्ञानाभावाच्च ।

वार्त्तिकस्य त्वयमभिप्रायः—“अकः सवर्णे—” इति वाक्यात् दीर्घोद्देश्यत्वरूपं स्थानित्वम् आक्षरसमाम्नापिकानामिकारादीनामेव स्यात् न तु दीर्घाणाम् । इकारोपस्थापके अकूपदे स्थानित्वबोधकषष्ठ्याः सत्त्वेऽपि दीर्घोपस्थापकात् इकारादुत्तरं तदभावात्, अतः श्रीशास्त्रसिद्धिरिति । अनुच्चारितानामर्थोपस्थापकतैव नास्तीत्यर्थ उक्तदोषात् । वार्त्तिकपदं त्वेवं व्याख्येयम्—प्रत्याहारे, उच्चारिते सति इति शेषः, सवर्णानामग्रहणमन्वयबोधराहित्यं प्राप्नोति अनुपदेशात्संज्ञिष्वनुच्चारणात् । एवं च मध्यगत्वाभावात् आद्यन्तरूपया संज्ञया सह तेषामसति सङ्केतपरिच्छेदे उक्तप्रतिज्ञामिद्धिः । ह्रस्वसंप्रत्ययात्—ह्रस्वरूपस्थापनात् । उच्चार्यमाणसंप्रत्ययात्—उच्चार्यमाणस्य तत्तद्बोधानुकूलयोग्याविभक्त्यन्तत्वादिना ज्ञातस्य सम्यगुद्देश्यविधेयभावविवेकेन प्रत्यायकत्वात् अन्वयबोधकत्वात् शब्दस्यावचनम् । इष्टान्वयबोधाजनकत्वमिति “ऋक् इत्युक्ते संपाठमात्रं

गम्यते” इति भाष्यमपि अध्ययनादिकर्मत्वादिविधेयोद्देश्यतयेति शेषेण शब्दपरतयैव नेयम्। “ऋकृच्छब्देन प्रकरणादिवशात् विशिष्टसंनिवेशा ऋकृ प्रतीयमानाऽपि स्वार्थं न प्रत्याययति” इति कैयटोऽप्युक्तरीत्यैव व्याख्येय इति । ‘उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवि-
तव्यमिति नास्ति नियमः । बुद्ध्युपारूढास्तु प्रत्यायकाः । अस्ति च मध्यवर्तिनां बुद्धावारोहः । ततश्च संज्ञित्वेन प्रत्याय्यमानस्यापि प्रत्यायकत्वं भविष्यति । अत्र च ज्ञापकं “दीर्घाज्जसि च” इति प्रतिषेध’ इत्यादिपदमञ्जरीग्रन्थस्याप्यत्र स्वारस्यम् ।

अत्रायं निष्कर्षः । शब्दोपस्थितस्य शब्दस्य नार्थबोध-
कत्वम् । अनुकरणस्थले शब्दस्योपस्थितस्याप्यर्थानवबोध-
कत्वात् । एतच्च “स्वं रूपम्—” इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिग्र-
न्थेष्वेव स्पष्टम् । वार्तिकस्य तु नोक्तं व्याख्यानम् । अक
इत्यनयैव षष्ठ्या तेषामपि स्थानित्वबोधनसम्भवात् । अत एव
“द्विरेफमानय”, “हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते” इत्यादिस्थले
भ्रमरादिवृत्तिकर्मत्वबोधः सङ्गच्छते । अक इति हि अइउऋलृ-
इत्येषां संज्ञा । अनुकार्यानुकरणयोश्च भेद एवात्र विवक्षितः,
अन्यथा विभक्त्यनुपपत्तेः । तथा च अकारोपस्थाप्यस्य अकार-
स्य तदुपस्थाप्यानां दीर्घाणां यथा स्थानित्वं तथाऽकूपदो-
पस्थाप्यस्य इकारादेस्तदुपस्थाप्यानां दीर्घाणां च तत् । अकारा-
दितो वैलक्षण्याभावात् । तस्मादनुच्चारितस्य कथं ग्राहकत्व-
मित्येव पूर्वपक्षाभिप्रायः ।

सिद्धान्तस्तु—अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते शब्दोपस्थितशब्द-
स्यापि ग्राहकत्वम् अन्यथा ग्रहणकशास्त्रं व्यर्थं स्यात् । “अस्य
चौ” “एनेकाचः” इत्यादावपि अकारस्योच्चार्यमाणस्य ग्राह-
कात् अकाराद् भिन्नत्वात् । एतेन दीर्घस्य सम्भवेऽपि “नादिचि”

इत्यस्य वैयर्थ्यम् इति निरस्तम् । अक इत्यत्राकारेणापि दीर्घ-
ग्रहणस्य युक्तिसाम्यात् अनुपपत्त्या “दीर्घाज्जिसि च” इत्यस्य
ज्ञापकतायाः सुस्थत्वात् । अत एव यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते
“अस्यच्चौ” इत्यादौ तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् इत्यपि कैयटेन
पूर्वपक्ष उक्तः । अक इत्यादावप्यकारस्य सवर्णग्राहकत्वं न
स्यात् इत्यापत्तेरपि तदाभिमतत्वात् ।

तदयमर्थः—गवित्ययमाहेत्यादावनुकरणस्य तन्मात्रबो-
धकत्वम् । अणां तु अनुकार्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नयावच्च-
क्तिपरत्वम् । “अस्य” इत्यादिषु अकारस्यैवानुका-
र्यत्वात् तद्भेदानामेव ग्रहणम् । अक इत्यादौ तु “आ-
दिरन्त्येन” इति वचनात् यावतामनुकार्यत्वं तद्भेदाना-
मेव ग्रहणम् । “आदिरन्त्येन” इत्यनेन अकारादि-
ष्विव “अणुदित्” इत्यनेन तद्भेदेष्वपि सङ्केतितत्वात् ।
न च तत्र प्रत्येकमकारादीनामपि सवर्णग्राहकत्वस्य बोध्यतया
तत एव सिद्धौ अगित्यादीनां तद्विलक्षणं ग्राहकत्वं न बोध्यते
गौरवादिति वाच्यम् । “दीर्घाज्जिसि च” इत्यादीनां तद्वा-
च्यवाच्ये निरूढलक्षणाकल्पकत्वमपेक्ष्य अगादिशब्दानाम्
उक्तपरत्वकल्पकत्वस्यैव युक्तत्वात् । न च अणित्यत्र अण्
अक् अङ् अच् अट् इत्यादिबोधाभावात् कथं तेषां यावच्चक्ति-
परत्वबोध इति वाच्यम् । तदाऽपि तदुपस्थितेरावश्यकत्वात्
शब्दव्यपदेशादेव झलत्वमप्यायातीति भवदभ्युपगमात् ।

न च प्रत्याहारग्रहणाभावे “अस्य च्चौ” इत्यादौ ग्राह-
कत्वानुपपत्तिः । अण्पदे तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाङ्गीकारात् ।
अपि च भवन्मते वर्णग्रहणे ग्रहणकशास्त्रेण ग्राहकत्वम्, प्रत्या-
हारस्थलेतु उक्तज्ञापकलभ्यनिरूढलक्षणयेति पर्यवसितम् ।

तथा च अक इत्यादीनां ग्राहकत्वे ग्रहणकशास्त्रस्यानुपयोगात् अकपदार्थबोधे च “आदिरन्त्येन” इत्यस्यैवापेक्षितत्वात्, ग्रहणकसूत्रेऽपि अण्पदेन दीर्घाणामुपस्थितौ बाधकाभावात् तेषामपि सवर्णग्राहकत्वापत्त्या ‘दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्ति’ इति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गः । तथा च कैयटः—‘अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसंनिविष्टा एव गृह्यन्ते । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् अनिष्पादाद्, ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासंभवः । अन्येषु तु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेण अकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणाः कार्याणि लभन्ते’ इति । कौस्तुभेऽप्युक्तम्—‘पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः । तद्विधश्च पदार्थबोधोत्तरभावी । ततश्चाण्मूत्रेण ये उपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्वं सूत्रार्थः । अण्शब्दश्चाक्षरसमाम्नायपठितेषु सङ्केतित इति तानेवात्रोपस्थापयति’ इत्यादि ।

किं चैवं ग्रहणकसूत्रस्यैव वैयर्थ्यम् । उभयसाधारण्येन ग्राहकत्वस्य “दीर्घाद्—” इत्यादिनैव ज्ञापयितुं शक्यत्वात् । तस्मादुक्तरीतिरेव युक्ता । अत एव कैयटेन स्पष्टमुक्तम्—‘तत्राकार उच्चारित “आदिरन्त्येन सहेता” इति मध्यपतितानां स्वरूपस्य च ग्राहकः, अस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थ’ इति । न च तत्प्रत्याहाराद्यक्षरमात्रपरम् । अकारस्योपलक्षणत्वात् युक्तेश्चोक्तत्वात् इति दिक् ।

वार्तिककारस्त्वाह—

“सवर्णोऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणाद्” इति ।

अकारादिनिर्देशानां जातिपरत्वात् तदवच्छिन्नयावच्चक्ति-
लाभात् अण्ग्रहणं न कार्यम् । ह्रस्वत्वं तु विधेयस्थले तद्विशेषणतया
विवक्षितमिति नातिप्रसङ्गः । अनुवाद्यस्थले तु तदविवक्षणात्सर्व-

ग्रहणम् । “अष्टन आ” इत्यादौ तु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् दी-
र्घव्यक्तिसमवेतमेव सामान्यं गृह्यते । पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युपस्थेय
इत्यत्र विशिष्टव्यक्तिनिष्ठब्राह्मणत्ववत् ।

यद्वा, व्यक्तिरेव शब्दार्थः । जातिस्त्वशब्दार्थोऽपि अभेद-
प्रत्ययेहेतरस्ति इति सर्वव्यक्तीनामभेदेनाश्रयणात् एकव्यक्तिनि-
र्देशे सर्वव्यक्तिग्रहणसिद्धिः । आकृतिग्रहणात् इत्यस्य तु अयमर्थः-
आकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरिति । न चात्र ऋ-
कारेण लृकारग्रहणं न स्यात् । एकजात्यनाक्रान्तत्वादिति
वाच्यम् । अत्राण्पदस्थाने ऋकारप्रक्षेपेण तत्सिद्धेः ।

तपरस्तत्कालस्य ७०।

ननु तच्छब्दस्तपरपरः । तस्य कालानात्मकत्वात्तपरः का-
लो यस्येति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । तथा चोक्तम्—

आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे ।

भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥

मैवम् । तत्काल इव कालो यस्येत्युत्तरपदलोपाभ्युपगमात् ।
तःपरो यस्मात्स तात्परो वा स्वसमकालस्य उच्चार्यतावच्छेदकध-
र्मावच्छिन्नस्यैव ग्राहकः । तेन अत् इत् इत्यादौ ह्रस्वत्वाव-
वच्छिन्नषट्कव्यक्तीनामेव ग्रहणम् । ऋदित्यादौ ऋलृइत्युभयस-
म्बन्धिनां षण्णां मिलित्वा द्वादशानाम् । तात्परस्योदाहरणम् ।
“वृद्धिरादैच्” इति । तेन त्रिमात्रादीनां एचां गुणवृद्धिसंज्ञावि-
रहात् गङ्गोदकम्, खट्वैलकम्-इत्यादौ न त्रिमात्राद्यादेश इति
एओङित्यादिसूत्रयोः प्रपञ्चितम् । कार्यकालपक्षे भाव्यमान-
त्वादेव सवर्णग्रहणवारणे तु वृद्धिसूत्रे तपरकरणं स्पष्टार्थमि-
त्यपि वृद्धिसूत्र एव विचारितम् । गुणानां भेदकत्वपक्षे तु तत्र

तपरत्वम् आकारार्थमपि गुणान्तरयुक्तस्य तस्य ग्रहणस्य फलत्वात्।

इदं च सूत्रं विध्यर्थं नियमार्थं वेति पक्षद्वयमाकरसिद्धम् ।
तथा हि—अणित्यस्याननुवृत्त्या आकारादावण्भिन्ने तत्कालानां
सवर्णानां भिन्नगुणत्वेऽपि अनेन ग्रहणं विधीयते ।

नन्वेवमस्यानणसु चरितार्थत्वात् “अतो भिस ऐस्” इत्या-
दावण्ग्रहणे अकारेण दीर्घादीनामपि पूर्वसूत्रेण ग्रहणं स्यादिति
चेन्न । तस्यापि “अस्य च्चौ” इत्यादौ ह्रस्वे चरितार्थतया विप्र-
तिषेधे परत्वात् अस्यैव प्रवृत्तेः । अन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधक-
भावविरहेऽपि अत्र फलभेदेन विरोधात्—सवर्णसंग्राहकत्वे
ह्यष्टादशानां प्रसङ्गोऽन्यथा तु षण्णामिति । न च तपरत्वसा-
मर्थ्यादेव न ग्रहणम् । “ऋत इद्धातोः” इत्यादौ मुखसुखार्थत्व-
स्यापि दर्शनात् ।

एतेनोक्तसंख्यानुपादानात् विरोधाभावेऽपि तपरत्वसाम-
र्थ्यात् बाध्यबाधकभावानुपादानमित्यपास्तम् ।

अस्येति निर्देशेऽपि लाघवाच्च फलतो विरोधस्यापि बाध-
कत्वे तन्त्रतया शाब्दसंख्यानुपादानस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

यदपि तकारविशिष्टेयं संज्ञा न त्वण्मात्रम् । तत्काल-
स्येति तच्छब्दस्तु विशेष्यमात्रं परामृशति न तु विशिष्टम् ।
तदुच्चारणकालसदृशे लक्षणा तु प्राचां मतेऽप्यस्त्येव । सर्वना-
मपदेऽपि “एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम्”, “तच्चमसि” इत्या-
दौ लक्षणायाः पूर्वोत्तरतन्त्रयोः स्थितत्वान् । तथा च टिघुभा-
द्यन्तर्गताण्वत् इहैकदेशत्वेनानर्थक्याद्ग्राहकताप्रसङ्ग एव नास्ति ।
विभक्त्युत्पत्तिरप्येवं संगच्छते । वृद्धिसूत्रे ‘अत्राकारः प्रयोगस्थै-
राकारैरर्थवान्’ इति हरदत्तग्रन्थस्तु प्राचां रीत्या नेतव्य इति ।

तदपि चिन्त्यम् । तकारस्योपलक्षणतया तद्विशिष्टस्य संज्ञात्वाभावात् ।

न च विशेषणत्वस्य मुख्यत्वात्तद्गुणाविज्ञानात् विशिष्टे तत् । अत्इत्यस्य अइत्यस्य च संज्ञात्वे गौरवात् । अत्, इत्-इत्पानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवाच्च ।

एतेन पञ्चमीसमासानाश्रयणेऽपि न निर्वाहः । अत एवास्य नियमार्थत्वं विप्रतिषेधश्चेति भाष्योक्तं सङ्गच्छते । विशिष्टस्य संज्ञात्वे तस्यानण्त्वात्पूर्वेण प्राप्त्यभावात्, समानविषयकत्वाभावाच्चोभयमप्यनुपपन्नं स्यात् । विभक्तिस्तु अक इत्यादिवत् । तत्रानुबन्धनिर्मुक्तस्यैव वाचकतायास्त्वयाऽपि स्वीकारात् ।

“दिवऔत्” इत्यत्र विधीयमाने तपरकरणं स्वरार्थम् । “द्यौः पितः पृथिवि मातरधुक्” । उदात्तप्रयोगस्तु द्योश्ब्दस्य । “पृथिवी उत द्यौः” इति । “औत्” “अच्च घेः” इत्यादौ तु मुखसुखार्थम् । व्याख्यानात् । “समिधाने अग्नौ” इत्यादौ तित्स्वराभावाद् इति वृत्त्यादयः ।

यत्तु तैरुक्तम्—“इटोऽत्” इत्यत्र “न विभक्तौ” इति न निषेधः । “इदमस्थमुः” इति उकारानुबन्धनादनित्यत्वात् इति ।

तदभ्युपगम्यवादमात्रम् । तित्स्वरापत्तेः । “भक्षीय तव राधसः” इत्यन्तोदात्तप्रयोगात् । तस्मान्मुखसुखार्थमेव इति दीक्षिताः ।

स्यादेतत्—

अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा ।

शिष्याणामुपदेशार्थे वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥ इति

तिस्रो वृत्तयः । ताश्च क्रमेण तृतीयभागाधिकाः—द्रुतं

श्लोकमृचं चोच्चारयतो यस्या नाडिकाया नव पलानि स्र-
वन्ति तस्या एव मध्यमायां द्वादश, विलम्बितायां तु षो-
डशेति । तथा च प्रकृते विलम्बितायां तपरकरणे द्रुतमध्ययोः,
मध्यमायां तपरकरणे द्रुतविलम्बितयोः, द्रुतायां तपरकरणे म-
ध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कार्यं स्यात्, कालभेदात् ।

अत्र वार्तिकम्—

“सिद्धन्त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरुवचनाद् वृत्तयो
विशिष्यन्ते” इति ।

अस्यार्थः—व्यञ्जको ध्वनिमात्राकालावच्छिन्न एव वर्ण-
मभिव्यञ्जयति, स्वरूपेण तु तदुत्तरकालमप्यनुवर्त्तते ।

यद्वा ह्रस्वव्यञ्जको ध्वनिर्वृत्तित्रयेऽपि मात्राकाल एव ।
किं तु मध्यमविलम्बितयोः पूर्वध्वन्यनुनिष्पादादिना न्यूनका-
लेन ध्वन्यन्तरेण पूर्वाभिव्यक्तवर्णस्यैव व्यक्त्यन्तरं जन्यते ।
अभिव्यञ्जकभेदेऽपि अभिव्यञ्ज्यभेदाभावात् । एवं दीर्घप्लुत-
व्यञ्जकयोरपि वृत्तित्रयेऽपि यथाक्रमं द्विमात्रत्रिमात्रत्वे । तदनु-
निष्पादी तु ततो न्यून इति न दोषः । ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्व-
त एव भिन्नाः । वर्णोत्पत्तिपक्षे तु तदनुनिष्पादी दूरादपि
ग्राह्यः कश्चित् ध्वनिरावश्यकः । तस्यैव कालभेदाद् वृत्तित्रैवि-
ध्यं बोध्यम् ।

तथा च भाष्यम्—

“ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु दृश्यते ।

अल्पो महांश्च केषां चिदुभयं तत्स्वभावतः” ॥

शब्दो द्विधा व्यञ्जकव्यञ्ज्यभेदात् । शब्दानां व्यञ्जानां
व्यञ्जकत्वेन सम्बन्धी यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते ।
व्यञ्ज्यस्त्वभिन्नकाल एव । तदुभयम्, व्यञ्ज्यव्यञ्जकत्वरूपम् । केषां

चित्, ताल्वादिव्यापारजन्यानामेव, न तु भेर्यादिजन्यानामपि । स्वभावतः, कारणवैलक्षण्यात् । ‘व्यक्तानामुभयं गृह्यते । अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव’ इति कैयटः ।

आदिरन्त्येन सहेता ७१।

आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धे अन्त्यव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रमिति दीक्षिताः ।

अन्त्येन इता सहोच्चार्यमाण आदिर्वर्णो वर्णसमुदायो वा मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । वर्णो यथा—अल् इत्यादिः । संघातो यथा—कृजू इत्यादिः । कृभ्वस्तीनां ग्रहणात् । ‘आद्यन्तौ मध्यापेक्षाविति मध्यानामेव संज्ञित्वम् । “स्वं रूपम्” इत्यनुवर्तनात् स्वरूपस्य च । सहग्रहणाच्चाद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेति “इको यणचि” इति समुदायादेव विभक्तिर्नादिमात्रात् । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य । तस्याप्राधान्यात् । अतो दध्यत्र इत्यत्र केवल एव यकार आदेशो न तु णकारसहितः, इति कैयटादयः ।

अत्र कौस्तुभकृतः—“प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकाः, तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशम्” इति ग्रहणकशास्त्रीयभाष्यपर्यालोचनया वाचकत्वं तावदाद्यवर्णविश्रान्तम् । अन्त्यस्तु द्योतकः । सहग्रहणात्तु विशिष्टाद्विभक्तिरिति द्योतकान्तराद्वैषम्यम् । तथा च इत्संज्ञयाऽपहृतस्यान्त्यस्य कथं संज्ञित्वप्रसक्तिः । अन्यथा अजादिसंज्ञानामपि णकारादावतिप्रसङ्गात् । विशिष्टस्य संज्ञात्वेऽपि यणशब्दापादानस्यानुपपन्नत्वात् । ककारविशिष्टस्यैव स्थानित्वात् इकारस्य स्थानित्वासम्भवाद्’ इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । समुदायस्यैव संज्ञात्वमुपपादितमेव ग्रह-

णकसूत्रे । इत्संज्ञासत्त्वेऽप्यन्त्यस्य संज्ञाप्रवृत्तेः पूर्वं लोपाभावात् स्थानित्वप्रसक्तिः । मध्यगतानुबन्धानां तु पूर्वमेव लोप इति वैषम्यम् ।

वस्तुतस्तु

“आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः” ।

इति वार्तिके आचारादित्येव संमतः पक्षः । तथा चानुबन्धान्यत्वे सति तत्समुदायघटकवर्णत्वम् अजादिपदशक्यतावच्छेदकमिति प्रत्याहाराह्निकान्ते व्याख्यातम् । अन्त्येनेति किम् । ‘सुट्प्रत्याहारस्तृतीयैकवचनावयवेन टकारेण मा भूत् । “टाङ्सिङ्साम्” इति निर्देशेन तस्य पूर्वान्तत्वाभावादिश्रयाद्’ इति वृत्तिकृतः ।

‘न च तदन्तं पूर्वसमुदायमादाय दोषः । अन्त्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तस्यैवात्र ग्रहणात् । तस्य च “चुट्” इति प्रत्याहारादित्वेनैव इत्संज्ञत्वाद्’ इति हरदत्तः ।

रप्रत्याहारस्तु लकाराकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यात् ।

दीक्षितास्तु—‘औटष्ठित्वस्यानन्यार्थतया प्रत्यासत्तिन्यायाच्च तेनैव प्रत्याहारादन्त्यपदं मास्तु । तस्मात् मध्यमेन इता सहित आदिस्तदुत्तरेषाम्, अन्त्येन इता सहितो मध्यमः पूर्वेषां संज्ञा मा भूदित्यन्त्यादिग्रहणम् । इतेति किम् । उक्तीत्या रप्रत्याहारो यथा स्याद्’ इत्याहुः ।

नव्यास्तु—‘सह आसमन्तादेति सहेता मध्यमो वर्णः आद्यन्तपदसमभिव्याहाराद् । एतेस्तृचि रूपम् । “एत्येधत्यूट्सु” इति वृद्धिवारणाय आकारप्रश्लेषः । “ओमाङोः” इति पररूपम् । अन्त्येनादिः अण् इत्यादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः । स्वरूपमि-

त्यनुवृत्तिः । वृद्ध्यादिवत्सामानाधिकरण्यात्संज्ञात्वप्रत्ययः । एवं च “हलन्त्यम्” इत्यत्रान्योन्याश्रयशङ्काऽपि न’ इत्याहुः ।

येन विधिस्तदन्तस्य ७२।

विशेषणं तदन्तस्य स्वस्य च संज्ञा स्यात् । “एरच्” । चयः, जयः । “ओरावश्यके” । अवश्यलाव्यम् । विधिरिति कर्मणि किः । येनेति करणे तृतीया । कृद्योगषष्ठ्या कर्त्तरि तस्या बाधितत्वात् । करणस्य च परतन्त्रत्वनियमात् तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । न च सुब्विभक्तौ न लक्षणा, व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यात् इति वाच्यम् । “प्रहासे च” इत्यादिव्यत्ययानुशासनात् तिङ्ङ्वपि तदनापत्तौ ‘रथो गच्छति’ इत्यादौ तिङ्ङो व्यापारलक्षणानुपपत्तेः ।

अत्र नैयायिकाः—विभक्त्यन्तार्थे विभक्तेर्न लक्षणा, तेन नोक्तविरोधः । अत एव ‘अर्थेनैव विशेषो हि, इत्यत्राऽभेदे तृतीया’ इति मणिकृतः ।

“प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति” इत्यत्र ‘प्रयाजशेषं हविःषु क्षारयति’ इति मीमांसकोक्तिस्तु व्यत्ययस्यानुशासनिकत्वात् नानुपपन्ना ।

प्रकृतमनुसरामः । कर्तृव्यापारव्याप्यत्वरूपं पारतन्त्र्यामिकारादीनां न भवति इति अप्राधान्यं विशेषणत्वरूपं गृह्यते । तथा च विशेषणत्वेनोपात्तं स्वान्तस्य विशेष्यस्य संज्ञा विशेषणत्वस्य च विशेष्यत्वनिरूपितत्वात् विशेष्यसन्निधावेव प्रवर्त्तते । स च क्वचित्साक्षात्, यथा—“ईदूदेदू” इत्यत्र द्विवचनस्य, क्वचिदधिकारात्, यथा—“एरच्” इत्यत्र धातोः, क्वचिदाक्षेपात्, यथा—“इको झल्”

इत्यत्र सना धातोः । “इको यणचि” इत्यादौ तु विशेष्यस्य कथमप्यसन्निधानात् तदन्तविध्यभावः ।

अत्र वार्त्तिकम् ।

“येन विधिस्तदन्तस्य चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिता-
प्रसङ्गः” ।

ग्रहणमिति कर्मणि ल्युट् । गृह्यमाणविशेषणत्वेन सम्मतानां ओष्ठ्यपूर्वत्वादीनामित्यर्थः । तथा हि—ऋकारोऽत्र ऋकारान्त-
स्य धातोर्विशेषणमिति स्वयं विशेषणानाकाङ्क्षत्वात् पूर्वमेव विशेष्यान्वयं प्रतिपद्यते—ऋदन्तस्य धातोरिति । ततश्च ऋद-
न्तत्वविशिष्टे धातौ ‘विशिष्टे वैशिष्ट्यम्’ इति रीत्या ओष्ठ्यपूर्-
वत्वं विशेषणं स्यात् ।

यद्वा, ‘एकत्र द्वयम्’ इतिरीत्या ऋदन्तत्वम् ओष्ठ्यपूर्वत्वं च
द्वयमपि धातोर्विशेषणं स्यात् । तथा च संकीर्णम् इत्यादावति-
व्याप्तिः । उपसर्गमकारस्य धातोः पूर्वं सत्त्वात् । न ह्योष्ठ्यस्य
धात्ववयवत्वमाश्रयितुं शक्यम्, अवयवावयवित्वयोरेकनिरूपित-
योरेकस्य विरोधात् । एवं ‘पूर्तम्’ इत्यादावव्याप्तिः । ऋकारा-
न्तत्वेऽपि ओष्ठ्यपूर्वत्वाभावात् ।

एवम्—“उतश्च प्रत्ययात्” इत्यत्रासंयोगपूर्वत्वमुकारस्य
विशेषणं न स्यात् किं तु अङ्गप्रत्ययान्यतरस्य । तत्र आद्ये
‘क्षणु’ इत्यादावव्याप्तिः । द्वितीये तक्ष्णुहि इत्यादिसिद्धावपि
अश्नुहि इत्यादावतिव्याप्तिरिति ।

अत्र सिद्धान्तवार्त्तिकम्—

“सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वाद्” इति ।

अयमर्थः—वृद्ध्यादिसंज्ञा गुणप्रधानभावानपेक्षा एव यथोद्देशं
प्रवर्तन्ते । इयं तु गुणप्रधानभावसापेक्षत्वात्कार्यकाला, विधि-

वाक्यव्यतिरेकेण विशेषणविशेष्यभावानवगमात् । अतो विशेषणसम्बन्धवेलायां गुणभावानवगमात्प्रथमं 'विशेषणसम्बन्धमनुभूय ऋकारादिस्तदन्तस्य संज्ञा भवति । तथा च 'विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम्' इति न्यायेन ओष्ठ्यपूर्वकत्वविशिष्टो य ऋकारस्तदन्तस्य धातोरिति फलितम् । एवमन्यत्रापीति ।

अत्र सिद्धान्ताभिमतविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थापनार्थं प्रवृत्तानि वार्त्तिकानि व्याख्यायन्ते ।

“समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः” “उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्” ।

समासविधौ प्रत्ययविधौ च तदन्तविधिप्रतिषेधः । श्रितादयो विशेष्यत्वेन सुवादयस्तु विशेषणत्वेनाश्रयणीयाः । तथा च श्रिताद्यन्तैः सुबन्तैः सहेति नार्थः किं तु सुबन्तैः श्रितादिभिरित्येव । विशेषणत्वाभावात्तदन्तविधिर्नेति फलितोऽर्थः । तेन “द्वितीयाश्रित—” इति समासः कष्टं परमश्रित इत्यत्र न भवति किं तु कष्टश्रित इत्यत्रैव । “नडादिभ्यः फक्” नाडायन इत्यत्रैव । प्रातिपदिकेभ्यो नडादिभ्य इत्यर्थः । नडादीनामेव विशेष्यत्वं न तु नडाद्यन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इति तदर्थः, नडादीनां विशेषणत्वानाश्रयणात् । नेह सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । “अत इञ्” । अनुशक्तिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः । न च “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति” इति परिभाषयैव सिद्धिः, “पूर्वादिनिः” इत्यत एव सिद्धे “सपूर्वाच्चि” इत्यस्य तज्ज्ञापकत्वात् इति वाच्यम् । तस्याः समासप्रत्ययविधिमात्रविषयकत्वमित्येतस्य वार्त्तिकेन ज्ञाप्यत्वात् । अत एव “गोस्त्रियोः” इति सूत्रे गोऽन्तं यत्प्रातिपदिकमिति व्याचक्षते ।

एतेन 'प्रत्ययविधौ ज्ञापितत्वात् उक्तपरिभाषायाः “व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” इति परिभाषायाश्च प्रत्ययमात्र-

विषयकत्वमिति सीरदेवोक्तिरपास्ता ।

नच “शेषो ध्यसखि” इत्यत्र “ग्रहणवता” इति परिभाषया तदन्तविधिप्रतिषेधाद् अतिसखिशब्दस्य घिसंज्ञापर्युदासो नेति कैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तेषां प्रौढिवादमात्रत्वात् । तत्र विशेष्यसन्निध्यभावादेव तदन्तविध्यप्रसक्तेः ।

स्यादेतत् । श्रिताद्यन्तैः सुबन्तैरित्यर्थस्य पूर्वपक्षसिद्धत्वे कष्टं परमश्रित इत्यत्र समासस्यैव कथं प्रसक्तिः । श्रितान्तस्य सुबन्तत्वाभावात् । श्रितान्तत्वस्य च विभक्तिपूर्वभागे सुबन्तत्वस्य च विशिष्टे विश्रामात् । द्वयोः सामानाधिकरण्याभावात् ।

अत्राहुः—परमश्रितेति सम्बुद्धान्तमुदाहरणीयम् । तद्धि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं श्रितान्तं च स्वरूपेण श्रूयते इति ।

अथ सिद्धान्तेऽपि सुबन्तैः श्रितादिभिरित्यर्थे श्रितादीनां सुबन्तत्वं बाधितम् । तस्य विशिष्टवृत्तित्वात् । न च श्रितादीनां तत्प्रकृतिके लक्षणा । उक्तरीत्या सम्बुद्धौ चारिताध्यात् । तथा च कृष्णश्रितम् इत्यादि न स्यात् ।

अत्राहुः—

समासतद्धितविधौ सर्वत्र श्रितादीनां नडादीनां च तत्प्रकृतिके लक्षणैव । “खट्वा क्षेपे” “नदीभिश्च” इत्यादावभेदस्य बाधितत्वात् तत्र पूर्वपदस्य द्वितीयाद्यन्तत्वस्यावश्यकतया सम्बुद्ध्यन्तत्वानुपपत्तेः । “पूर्वकालैक—” इत्यादौ तत्सम्भवेऽपि “एकविभक्तौ” इत्यादिनिर्देशो न सिद्ध्येत् । तस्मात्सामान्यापेक्षज्ञापकबलेन ऐकरूप्याय सर्वत्र तत्तत्प्रकृतिके लक्षणोति स्थिते इहत्यभाष्यवृत्त्योः कैयटहरदत्तकृतं भङ्क्त्वाव्याख्यानमनादेयम् ।

यत्तु श्रितादीनां कृदन्तत्वेन “गतिकारकोपपदानाम्—”

इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समास इष्टः, अन्यथा 'काष्ठश्रितेयः' न-
सिद्ध्येत् । “प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च”
ग्रहणात् । अत एव किल प्राचा श्रितादिभिरित्येव व्याख्यातम्
नतु सुबन्तैरिति ।

तन्न । प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् । “स्त्रीभ्यो
ढक्” इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणेन कष्टश्रिताशब्दादेव ढगुत्पत्त्या
काष्ठश्रितेयसिद्धेः । न च कदाचिच्छ्रिताशब्दादप्यापत्तिः ।
असामर्थ्यात् । “कर्तृकरणे कृता—” इत्यादिवत्कारकतद्विशेषयोः
“द्वितीयाश्रित—” इति सूत्रे ऽनुपादानाच्चेति ।

अन्ये तु श्रितादिप्रकृतिकसुबन्तेनेति नान्तरीयकतया
प्रकृतिर्विशेषणीयेति श्रिताद्यन्तप्रकृतिकेन सुबन्तेनेति, नडादि-
प्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यत्र च नडाद्यन्तप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थ-
स्यापत्या-कष्टं परमश्रितः, सौत्रनाडिः इत्यादावतिप्रसङ्गता-
दवस्थयम् । अतो वार्त्तिककृतो वाचनिकमेव तदन्तविधिवारण-
मित्याहुः ।

अस्यापवादमाह—“उगित् इति” । उगिता वर्णेन च प्रातिप-
दिकं विशेष्यते । अतस्तत्र प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिर्भव-
त्येवेत्यर्थः । महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती । “उगितश्च” इति
ङीब् । नच गौरादित्वान्ङीषा सिद्धिः । “अनुपसर्जनात्”
इति तत्राधिकृतत्वात् ।

अन्ये तु गौरादिषु महद्बृहदित्यनयोः प्रामादिकः पाठः ।
‘महते सौभगाय’ इत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वार्थं “शतुरनुमो
नद्यजादी” इति सूत्रे नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतीरुपसंख्या-
नारम्भात् ङीषाऽप्युदात्तसिद्धेरित्याहुः ।

वर्णग्रहणे यथा—“अत इञ्” । अदन्तात्प्रातिपदिकादि-

त्यर्थः । दाक्षिः । न च सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । अस्यापत्यम्
इः कामः इत्यत्र चारिताध्यात् । “बाह्वादिभ्यश्च” इत्युत्तरत्र
वृद्ध्याद्युदात्तत्वाभ्यां जित्त्वस्य तथात्वाच्च । न च औपगवादे-
रेव इज्स्यात् न तु दाक्षिः इत्यत्र, अकारस्यानर्थकत्वादिति
वाच्यम् । वर्णग्रहणेऽर्थवद्गणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत एवै-
तत्सूत्रशेषे वार्तिकम्—

“अलैवानर्थकेन” इति ।

एवं च सङ्घातेनार्थवतैव तदन्तविधिः । तेन स्त्रियौ पर-
मस्त्रियौ इत्यत्रैव “स्त्रियाः” इतीयङ् । न तु शस्त्र्यौ, शस्त्र्य इ-
त्यत्र । तथा “इन्हन्पूर्षार्यम्णां शौ” “सौ च” इति नियमे हन्
शब्देन ष्टीहन्शब्दस्याग्रहणात् दीर्घः । पायसं करोति इत्यत्र “सं-
पर्युपेभ्यः—” इति सुडभावः । गर्मुत्स्थातेत्यत्र “उदः स्थास्तम्भोः”
इति पूर्वसवर्णाभावः । उदित्यस्य तवर्गेण विशेषणात्, तोरित्य
स्य निवृत्तेर्वा । “वा पदान्तस्य” इत्यतः पदग्रहणानुवृत्तावपि पदेन
तस्यैव विशेषणात् ।

अथ हन्स्त्रीग्रहणयोरङ्गाधिकारीयत्वात् संशब्दस्य “ए-
ङ्गःपदान्ताद्—” इति पदाधिकारीयत्वात्, “उदः स्था-
स्तम्भोः” इत्यस्याप्युक्तरीत्या तथात्वात् “पदाङ्गाधि-
कारे तस्य तदुत्तरपदस्य च” इत्यत्र केवलपदाधिकार-
स्यापि ग्रहणात्, ष्टीहन्शब्दे हन् इत्यस्य अङ्गत्वोत्तरपदत्वा-
न्यतराभावात्प्रसक्तिरेव नास्ति, तस्माद् “अलैवानर्थकेन”
इति व्यर्थमिति चेन्न ।

“पदाङ्गाधिकारे” इत्यस्यैव भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।

“अलैवानर्थकेन” इति वचनेनार्थवता तदन्तविधेः सूत्रेणैव सम्भवात् । तदारम्भे तु परमश्चासावतिमहांश्चेति परमातिमहान् इति न स्यात् । अतिमहच्छब्दस्य महच्छब्दोत्तरपदत्वेऽप्यनङ्गत्वात् । विशिष्टस्य महदुत्तरपदत्वाभावात् । उत्तरपदेति समासान्त्यावयवस्यैव ग्रहणात् । “सान्तमहतः” इति दीर्घस्य, “उगिदचाम्” इति नुमश्च दुर्लभत्वात् । सूत्रेण तु तदन्तविधिना तत्सिद्धेः । “ग्रहणवता—” इति निषेधस्य समासप्रत्ययविधिमात्रविषयकत्वात् ।

अत्र वार्तिकम्—

“अकच्इनम्वतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम्” ।

सर्वके । सर्वनामत्वाच्छीभावः । उच्चकैः । अव्ययत्वात् सुपो लुक् । ‘उच्चकैः अधीयान’ इत्यत्र “अव्ययानां न” इति निघातप्रतिषेधः । उच्चकैर्मुखम् इति । “नाव्ययदिकुशब्द—” इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वनिषेधः । भिनत्ति । अत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् विशिष्टो धातुस्वर इति केचित् ।

अन्ये तु अभिनोऽत्र इति “दश्च” इति धातोर्विधीयमानं रुत्वमित्याहुः । न हीदं तद् नापि तदन्तमित्युपसंख्यानारम्भः ।

यद्वा तदन्तान्तस्येति सूत्रार्थः । सर्वशब्दस्य योऽन्तोऽकारः स एव सर्वकशब्दस्यान्त इति । एवमुत्तरत्रापि । अन्वर्थसंज्ञाऽऽक्षिप्तस्य संज्ञिनः सर्वादिभिः, अव्ययसंज्ञाक्षिप्तस्य स्वरादिभिः, धातुसंज्ञाभाजां वाप्रकाराणां भूवादिभिर्विशेषणात् । उत्तरपदलोपश्च अत्र वाचनिको न तु उष्ट्रमुखादिवद्गम्यमानार्थस्य सामर्थ्यान्निवृत्तिरिति केचित् । चरमावयव एव अवयवबुद्ध्या तदन्तस्य सर्वादिशब्दान्तत्वव्यपदेशः ।

अथवाऽवयवे समुदायरूपारोपात् तदन्तत्वम्, पाश्चायः-

शूलादिषु गौणेनाप्यर्थेन शास्त्रव्यवहारदर्शनादित्येके ।

मध्यपातिनामकजादीनां तदेकदेशत्वात्तच्चबुद्धिविघातकत्वं नास्तीति चेन्न । अन्यूनानधिकानामेव संज्ञाविधानात् । नित्यानां शब्दानां विकारोपजनराहित्येन सर्वसर्वकशब्दयोर्भेदात् ।

वस्तुतस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते । “नेदमदसोः” इत्यत्र अकोः इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । अन्यथा इदमदसाबुद्दिश्य विहितस्य कार्यस्य सककारयोरप्रसक्तोरिति दिक् ।

प्रकृतसूत्रप्रयोजनवार्तिकानि—

“प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्” ।

सर्वे, परमसर्वे, उच्चैः, परमोच्चैः ।

“उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम्” ।

भयङ्करः, अभयङ्करः, आढ्यङ्करणम्, स्वाढ्यङ्करणम् ।

भयाढ्यादीनां कर्मविशेषणताऽऽश्रयणात् । “क्षेमप्रिय—” इत्यादौ तु कर्मणा क्षेमादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविधेरप्रवृत्तिः ।

“ङीब्बिधाबुगिद्ग्रहणम्” ।

भवती, अतिभवती । महती, अतिमहती ।

“प्रतिषेधे स्वस्त्रादिग्रहणम्” ।

स्वसा, परमस्वसा, दुहिता, परमदुहिता । ऋदन्तत्वात्प्राप्तस्य ङीपो “न षट्स्वस्त्रादिभ्यः” इति प्रतिषेधः । नच विधावेव विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा न तु प्रतिषेधेऽपीति वाच्यम् । विधिपरस्य कर्मव्युत्पत्त्योभयपरत्वात् । स्वस्त्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिः ।

“अपरिमाणाबिस्ताचितग्रहणं च प्रतिषेधे” ।

द्विबिस्ता, द्विपरमाबिस्ता, त्रिबिस्ता, त्रिपरमाबिस्ता ।

“अपरिमाणाबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि” । द्विगुना

आक्षिप्तमुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यते इति तदन्तविधिः ।

“दितिग्रहणं च” ।

दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्यम् आदित्यः । “दित्य-
दित्यादि—” इति सूत्रे अदितिग्रहणं न कार्यम् । न च परम-
दित्यादिपदेभ्योऽपि ण्यप्रसङ्गः । अनभिधानात् ।

“रोण्या अण्” ।

आजकरौणः, सैहकरौणः ।

“तस्य चेति वक्तव्यम्” ।

रौणः । न च “स्वं रूपम्” इति रोणीशब्दग्रहणम् ।
वार्तिककृता तदनुवृत्तेरनङ्गीकारात् । अतएव “आद्यन्तवद्” इत्यत्र
“येन विधिस्तदन्तत्वे” इति प्रयोजनमुक्तवान् । अन्यथा आद्यन्त-
वद्भावाभावेऽपि “अचो यत्” इत्यत्र तदन्तविधिना जेयम् इत्या
देः, स्वरूपग्रहणाच्च अध्येयमित्यादेः सिद्धिः । न च व्यपदेशिवद्भा-
वेन केवलाद्यापि तदन्तत्वम् । “अप्रातिपदिकेन” इति तन्निषे-
धात् । तत्र च लिङ्गं—“पूर्वादिनिः” “सपूर्वाच्चि” इति योगद्वयवच-
नम् । अन्यथा “पूर्वान्तादिनिः” इति ब्रूयात् । व्यपदेशिवद्भा-
वेन केवलाद्यापि तत्सम्भवात् ।

न च रोणीशब्दो ङ्यन्तत्वात्प्रातिपदिकमेव न भवती-
ति वाच्यम् । “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि” इति परि-
भाषया स्त्रीप्रत्ययान्तानामप्युक्तपर्युदासे भेदप्रतियोगित्वेनोपा-
दानात् । “तस्य च” इति वचनं तु न पूर्वोक्तस्यैव शेषः, अपि
तु वक्ष्यमाणानामपीति बोध्यम् ।

“रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ” ।

रथ्यः, परमरथ्यः, सीत्यम्, परमसीत्यम् । हल्या,
परमहल्या । ठग्विधौ तु तदन्तविध्यभावात्तदभावः ।

“सुसर्वाद्धादिक्शब्देभ्यो जनपदस्य” ।

सुपाञ्चालकः, सुमागधकः, सर्वपाञ्चालकः, सर्वमागधकः,
अर्द्धपाञ्चालकः, अर्द्धमागधकः, पूर्वपाञ्चालकः, पूर्वमागधकः ।

“ऋतोर्द्विमाद्विधाववयवानाम्” ।

ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान् प्रत्ययस्तद्विधाववयव-
वानां तदन्तविधिरित्यर्थः । शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत्, तत्र
भवं ‘पूर्वशरदम्’ । “सन्धिबेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यः” इत्यण् । “अ-
वयवाद्दतोः-’ इत्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिमदिति किम् । “प्रावृष
ण्यः” इत्यत्र तदन्तविधिर्मा भूत् । तेन पूर्वप्रावृषम् इति
ऋत्वणेव । अवयवानां किम् । पूर्वस्यां शरादि भवं पूर्वशर-
दिकम् इत्यत्र कालाद्वञ् एव । तत्र यथाकथञ्चित्कालवाचिनां
ग्रहणम् नतु ऋतुलक्षणोऽण् ।

“ठञ्विधौ संख्यायाम्” ।

द्वे षष्ठी परिमाणमस्येत्यर्थे “तद्धितार्थे” इति समासे
“आर्हादगोपुच्छसङ्ख्या-” इति ठक् न । तदन्तविधिसत्त्वे
संख्यावत्तदन्तादपि ठक्प्रतिषेधात् । तेन “प्राग्बतेः” इति ठञ् ।
द्विषाष्टिकः । न च “अध्यर्द्धपूर्वाद्” इति लुगापत्तिः । “सो-
ऽस्यांशवस्नभृतयः” इत्यतः सोऽस्येत्यनुवृत्तावपि “तदस्य
परिमाणम्” इत्यत्र प्रत्ययार्थसमर्थविभक्त्योः पुनर्निर्देशाद् लुक्-
संबद्धात्तस्मात्पुनर्निर्देशस्य लुगसम्बन्धरूपवैलक्षण्यज्ञापकत्वात् ।

यद्वा अनुवर्तमानेन सोऽस्येत्यनेन सहितं परिमा-
णं संख्यायाः इत्येतावद् प्रत्ययविधायकम् । तस्य लुकि
“तदस्य परिमाणम्” इति वचनसामर्थ्यात्पुनस्तत्सजातीयः
प्रत्ययः । न च तस्यापि लुगापत्तिः । विधानसामर्थ्यात् । द्वि-
गुनिमित्तत्वाभावाद्वा ।

केचित्तु द्वे षष्ठी भूत इति “तमधीष्टोभृतोभूतोभावी” इति ठक् । अनाहीयत्वेनालुक्प्रसक्तेः । तत्र कालादित्यनु-
वृत्तावपि काले संख्येये वर्त्तमानात्षष्ठिशब्दात्तदुत्पत्तिसम्भवाच्च ।
रमणीयादिभ्यस्त्वनभिधानान्न । परिमाणार्थे तु लुग्दुर्वारः ।

तथाहि—“तेन क्रीतम्” इत्यारभ्य “तदर्हति” इत्यतः
प्राक्तेनेष्वर्थेषु अर्हत्यर्थे, तदुत्तरमपि वर्त्तयतीत्यारभ्य “आका-
लिकडाघन्तवचने” इत्यन्तेषु चार्थेषु “प्राग्वतेः” इति ठञ् भ-
वति । एवं च आहीयानाहीयार्थसाधारण्येऽपि परिमाणार्थस्य
ठञ् आहीयत्वं दुर्वारम् । परिमाणस्य “तदर्हति” इत्यतः प्राक्
निर्देशात् । “तदस्य” इत्यस्य पुनरुपादानमात्रेणाहीयत्वक्षत्यभा-
वात् । अन्यथा द्वौ निष्कौ परिमाणमस्येति द्विनिष्क इति
जीवितपरिमाणादन्यत्रापि लुक् न स्यात् । “द्वित्रिपूर्वाभि-
ष्काद्” इति वचनस्य परिमाणातिरिक्ताहीयार्थेषु सावकाश-
त्वात् । तस्मादुक्तरीत्यैव द्विषाष्टिकसिद्धिः । ‘तदस्य’ इति तु त्य-
क्तव्यं, ‘सोऽस्य’ इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरित्याहुः । तच्च द्विषाष्टिकशब्द-
स्याद्युदात्ततायामनपेक्षितायां ग्राह्यम् ।

“धर्मान्नजः” ।

धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति आधर्मिकः । “अधर्मा-
च्च” इति नारभ्यम् ।

“पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च” इति प्रयोजनम् ।
“इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु” । इष्टकचितम्, पकेष्टक-
चितम्, इषीकतूलेन, मुञ्जेषीकतूलेन, मालभारी, उत्पलमाल-
भारी । पदाङ्गेति पदशब्द उत्तरपदाधिकारपरः । तत्प्रयो-
जनस्यैवोदाहृतत्वादिति कैयटादयः । अत एव परममहत्परि-
माणमित्यत्र षष्ठीसमासः । सामानाधिकरण्ये “आन्महतः”

इत्यास्वप्रसङ्गादिति किरणाश्रयां व्याख्यातम् ।

उपायकृतस्तु कर्मधारयेऽपि न दोषः । न च “पदाङ्गाधिकारे” इति परममहच्छब्दस्याप्यास्वापत्तिः, तत्र केवलपदाधिकारस्यैव ग्रहणात् । उत्तरपदाधिकारस्यापि ग्रहणे “इष्टकेशीका—” इत्यत्र पुनस्तदन्तविध्युपसंख्यानवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याहुः ।

दीक्षितास्तु—‘नेदं युक्तम् । उपसंख्यानस्याऽप्रासिद्धत्वात् । “इष्टकेशी—” इत्यादेस्तूक्तप्रयोजनत्वेनैवोदाहृतत्वात् ।

एतेन ‘सततनैशतमोवृतमन्यतः’ इति भारविप्रयोगे “ओजः सहोम्भस्तमसः” इति अलुकमाशङ्क्य वर्द्धमानोक्तरीत्या समादधानो दुर्घटवृत्तिकृदपि निरस्तः ।

यदपि ‘ओजःप्रभृतीनां पूर्वपदं प्रति विशेष्यत्वाद्’ इति हरदत्तः । तदपि वार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । विशेषणविशेष्यभावनिर्णयार्थैव इहत्यवार्तिकानां प्रवृत्तिरिति कैयटवदेव स्वयमपि व्याख्यानात् । उक्तस्थले तु नपुंसके भावे क्तः । शेषे षष्ठी । तथा समासः । सततं नैशतमोवृतं यत्रेति बहुव्रीहिः ।

यद्वा सततं नैशतमसो वृतं वृतिर्यत्र । ‘वृतु वर्त्तने’ घञर्थे भावे कप्रत्ययः’ इत्याहुः ।

अङ्गाधिकारे प्रयोजनवार्तिकम्—

“प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तृणां दीर्घविधौ”

महान्, परममहान् । आपः, स्वापस्तिष्ठन्ति । “न पूजनाद्” इति समासान्तनिषेधः । न च “द्व्यन्तरूपसर्गेभ्यः” इति ईत्वापत्तिः । अप इति समासान्तविशिष्टस्यैव तत्रोपादानात् । तत्र च उक्तभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् । स्वसारौ, परमस्वसारौ । नप्तारौ, परमनप्तारौ ।

“पशुष्मदस्मदस्थयनडुहो नुम्”

पद्मावस्य प्रयोजनम् । “पादः पद्” इत्यत्र पाच्छब्दे-
नाङ्गविशेषणात् ‘द्विपदः पश्य’ पादयतेरप्रत्ययः पात्,
पदः, पदेत्यादि । “कौ लुप्तम्” इति णिलोपो न स्थानिवत् ।
उत्तरपदाधिकारे तु पादशब्दस्यैव विशेष्यत्वम् । तेन “पदाऽऽ-
ज्यातिगोपहतेषु” इति पद्मावः—पादेनोपहतं पदोपहतम् इत्यत्रैव,
न तु दग्धपादोपहतम् इत्यत्र । उत्तरसूत्रेऽप्येवम् । तेन “हि-
मकाषिहातिषुच” इति पद्मावः ‘पत्काषी’ इत्यत्रैव, न तु ‘परम-
पादकाषी’ इत्यत्रापि । ‘परमपत्काषी’ इति प्रयोगे तु परमपदेन
पत्काषिशब्दस्य कर्मधारयः । वृयम्, अतिवृयम्, वयम्, अति-
वयम्, अस्थना, परमास्थना, अनड्वान्, परमानड्वान् ।

“द्युपथिमथिपुङ्गोसखिचतुरनडुत्रिग्रहणम्” ।

“दिव औत्” द्यौः, सुद्यौः । पन्थाः, सुपन्थाः । “न पूज-
नात्” इति समासान्तनिषेधः । पुमान्, परमपुमान्, गौः, सुगौः,
सखा, सुसखा सुसखायौ, चत्वारः, परमचत्वारः, अनड्वाहः,
परमानड्वाहः, त्रयाणाम्, परमत्रयाणाम् । ‘परमपन्थाः, पर-
मगौः’ इति भाष्ये क्वाचित्कोऽपपाठः । परमसखायौ इत्यत्रापि
बहुव्रीहिः । गौणत्वेऽप्यनङ्गिणस्त्वयोः प्रवृत्तिरिति कैयटः ।

केचित्तु परमुदाहरणान्तरम् । अगौः, अपन्था इत्यत्र
“पथो विभाषा” इति नञ्त्तत्पुरुषे समासान्तनिषेध इत्यर्थ
इत्याहुः ।

“प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्” ।
इदं चाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन साधयिष्यते । इह प्रत्ययस्य स्वा
क्षिप्तस्य धातुप्रत्ययाद्यवयवकसमुदायविशेषणत्वात्तदन्तविधिः ।

इदं च संज्ञाविधौ न । “सुप्तिङन्तम्” इत्यन्तग्रहणात् ।
उत्तरपदाधिकारेऽपि न । “हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु” इत्यत्र

लेखपदस्य पृथगुपादानात् । अन्यथा अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः ।
उक्तस्यापवादमाह—

“प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः” इति ।

यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्नेत्यर्थः । यथा “रदाभ्याम्” इत्यत्र । तत्र हि तदन्तविधिसञ्ज्ञावे रेफदकाराभ्यां परो यो निष्ठान्तस्तदवयवस्य तकारस्य नत्वं स्यादित्यर्थापत्तौ ‘दृषत्तीर्णः’ इत्यत्र धात्ववयवतकारस्यापि नत्वापत्तिः । न च “संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं न” इत्यस्यात्रावकाशः । संज्ञाया विधेयत्वे एव तत्प्रवृत्तेः । नचैवं संज्ञाविधावित्यस्य वैयर्थ्यम् । तदन्तस्य संज्ञायां विधिप्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिना प्रत्ययान्तान्तस्य संज्ञा स्यादिति तन्निषेधसार्थक्यात् । पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्नेति तु नार्थः । “ञितश्च तत्प्रत्ययाद्” इत्यत्र अञ्प्रत्ययादेव अञ्विधाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरयोः प्रसङ्गात् । “स्यतासी लृलुटोः” इत्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधात्, यद्वा लृलुटोर्विशेष्यत्वाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः ।

“यस्मिन्विधिस्तदादावल्यग्रहणे” ।

सौत्रस्य तदन्तविधेर्वाचनिकोऽयमपवादः ।

दुराग्रहिणस्तु प्रकृतसूत्रे तस्मिन्नित्यस्य, “आदिरन्त्येन” इति सूत्रादादिग्रहणस्य, इतेति तृतीयान्तस्य चानुवृत्त्या इत्पदस्य च लक्षणया अल्परत्वाल्लभ्यत एतद् इत्याहुः ।

अपरे तु यान्तप्रत्ययस्यासम्भवेन प्रथमत्यागे कारणाभावात् यादावित्यर्थकेन “वान्तो यि प्रत्यये” इति सूत्रेणैवेयं परिभाषा ज्ञाप्यते इत्याहुः ।

अन्ये तु “गुणोऽपृक्ते” इत्यपृक्तग्रहणमत्र मूलम् । तद्धि

“उतो वृद्धिर्लुकि हलि” इत्यनुवृत्तौ क्रियते । हलीत्यनुवृत्तौ हलादौ इत्यर्थः स्यात् । अपृक्तग्रहणे तु ‘प्रौर्णोत्’ इत्यत्र वर्णमात्रे इत्याहुः । तेन “अचिश्नु” इत्यादौ अजादावित्यर्थो न तु अजन्त इति । तेन श्रियः, भुवः इत्यादि । विशेषणेनैवायम् । अपवादस्योत्सर्गसमानविषयकत्वात् । तेन “अमि पूर्वः” इत्यत्राचीत्यस्य विशेष्यत्वाश्रयणात् अम्यचीत्यर्थो न त्वजादावमीति, विशेषणवैयर्थ्यात् । अमि योऽच् अमोऽव्ययव इति यावत् । तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति दीक्षिताः ।

वृत्तिकारादयस्तु अमि परत इत्येवार्थः । अजनुवृत्तौ प्रमाणाभावात्, “आदेः परस्य” इत्यत एव दोषानवकाशात् ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्-

वृद्धम् ७३ ।

यत्समुदायघटकानामचां मध्ये पूर्वोऽच् वृद्धिसंज्ञः स वृद्धसंज्ञः स्यात् । आम्रगुप्तीयः । वृद्धाच्छः । बहुत्वमविवक्षितम् । शालीयः । व्यपदेशिवद्भावादेकस्यापि । जानातीति ज्ञा ब्राह्मणी । तस्या अयं ज्ञीयः । “वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या” । पौरुषेयसंकेतः संज्ञा । उभयत्र विभाषेयम् । देवदत्तादीनामप्राप्ते वामनादीनां च प्राप्ते आरम्भात् । देवदत्तीयः दैवदत्तः । “विधाय मूर्त्तिं कपटेन वामनीम्” इति श्रीहर्षः । “गोत्रोत्तरपदस्य च नित्यम्” । वृद्धसंज्ञा वाच्येत्यर्थः । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्याः कम्बलचारायणीयाः । घृतरौढीयाः । रूढस्यापत्यं रौढिः । पूर्ववत् । ‘ओदनपाणिनीयाः’ । पणनं पणः ।

घञर्थे कः । तत इनिः । पाणिनो गोत्रापत्यं 'पाणिनः' । अण् ।
 "गाथिविदारिकेशि—" इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तस्य युवा-
 पत्यं 'पाणिनिः' । न च "प्यक्षत्रियार्षञितः" इति इञो लुक् स्या-
 त्, आर्षाद् यून्युत्पन्नत्वादिति वाच्यम् । "ऋष्यन्धक" इति विहित-
 स्यैव तत्र ग्रहणात् । अस्य च सामान्यविहितत्वात् ।

यद्वा पाणिनशब्दस्य यौगिकत्वात्, लुग्विधौ च रूढस्यैव-
 ग्रहणात्, "दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः" इति भाष्यवार्त्तिकनिर्देशा-
 च्च । तस्य च्छात्रा इति विवक्षायां "यूनि लुक्" इति इञो लुक् ।
 तेन "इञश्च" इत्यणोऽप्रवृत्तौ "वृद्धाच्छः" । न च प्रत्ययलक्षणेन
 इञन्तत्वानपायात् दोषतादवस्थ्यम् । "इञश्च" इत्यत्र "कणा-
 दिभ्यः" इत्यतो गोत्रे इत्यनुवृत्त्या तस्य च पारिभाषिकगोत्रपर-
 तया यूनि तदप्रवृत्तेः ।

यद्वा गोत्रान्तादसमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पूर्वो
 क्तान्येवोदाहरणानि । पैङ्गलकाण्वाः । "कणादिभ्यो गोत्रे"
 इत्यण् । वृद्धत्वाभावान्न छः । गोत्रान्तादित्यस्यापवादो "जि-
 ह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम्" इति । कतशब्दो गर्गादिः । जिह्वा-
 चपलः कात्यो जिह्वाकात्यः, हरितभक्षः कात्यो हरितकात्यः ।
 तस्यच्छात्रा जैह्वाकाताः हारितकाताः । औत्सर्गिकोऽण् ।
 "यस्येतिच" इत्यकारस्य "आपत्यस्यच तद्धितेऽनाति" इति
 च यकारस्य लोपः ।

त्यदादीनि च ७४ ।

वृद्धसंज्ञानि स्युः । इदमीयम्, किमीयम् । "वृद्धाच्छः" । त्वा
 दायनिः, मादायनिः । "उदीचां वृद्धाद्" इति फिञ् । "प्रत्य-
 योत्तरपदयोश्च" इति त्वमादेशौ । चकारेण "वा नामधेयस्य"

इत्यादिवार्तिकोक्तार्थसिद्धिरिति न्यासकारः ।

इहादिग्रहणं न सम्बध्यते, अचूसम्बद्धस्यैव तस्यानुवृत्तेः । यस्याचामादयस्त्यदादय इत्यन्वयस्य बाधितत्वात् । निर्धारणस्य सजातीयविषयकत्वानियमात् । त्यदादीनां चाज्झपत्वाभावात् । पूर्वपक्षे तु त्वदीयः इत्यादौ छो न स्यात् । न च व्यपदेशिवद्भावः । “अप्रातिपदिकेन” इत्युक्तत्वात् । न च वचनसामर्थ्यम् । त्वत्पुत्राः इत्यादौ सावकाशत्वात् । आदिग्रहणानुवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या उपसर्जनानामपि त्यदादित्वसम्भवात् । अचामित्यस्य त्वनुवृत्तिरुत्तरार्थैव स्यात् । तस्मादिहादिग्रहणानुवृत्तिरेव ।

एङ् प्राचां देशे ७५ ।

मण्डूकफ्लुत्या यस्याचामादिरित्यनुवृत्तिः । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः, गोनर्दीयः, भोजकटीयः । “वृद्धाच्छः” । एङिति किम् । आहिच्छत्रः, कान्यकुब्जः । औत्सर्गिकोऽणू । विधेयसंज्ञासम्बन्धात्प्राचामित्याचार्यनिर्देशाद्विभाषालाभः । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । तेन क्रोडदेवदत्तशब्दयोरप्राग्देशवाचिनोर्द्वृद्धसंज्ञा । वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादित्वात् वृद्धलक्षणठञ्जिठौ भवतः । प्राग्देशवाचिनस्त्वणेव । क्रौडो, दैवदत्त इति । “शैषिकेषु इति वक्तव्यम्” । सैपुरम्, स्कौनगरं च वाहीकग्रामौ । वृद्धत्वात् “वाहीकग्रामेभ्यश्च” इति ठञ्जिठौ । सैपुरिकी, सैपुरिका, स्कौनगरिकी, स्कौनगरिका शैषिकेषु इति वचनात् अपत्यविकारयोर्द्वृद्धलक्षणौ फिञ्मयटौ न भवत इति कूणिव्याख्यानाश्रयिणो भाष्यकारस्य मतम् । जयादित्यस्तु प्राचामिति देशविशेषणम् । प्राचि देशे विद्यमानानां पुंसां यो देश-

स्तदाभिधाने इति सूत्रार्थः । पूर्वमते मतशब्दाध्याहारप्रसङ्गात् । तेन देवदत्तो नाम बाहीकग्रामस्तस्य प्राग्देशत्वाभावात् दैवदत्तः इत्यत्र वृद्धत्वाभावादेव ठञ्जिठौ न भवत इति व्याचख्यौ । अत्र पक्षे सैपुरी इत्यादिकं वचनेनैव साध्यम् । तयोर्बाहीकग्राम-तया तद्रीत्या वृद्धत्वाभावात् इति । देशे किम् । गोमती नाम प्राग्देशनदी । तत्र भवा मत्स्या गौमताः । नच देशग्रहणे नद्यपि ग्राह्या इति वाच्यम् । “विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः” इत्यत्र पृथक् नद्याः उपादानात् ।

प्राग्देशविभागस्तु अमरेण उक्तः—

“शरावत्यास्तु योऽवधेः ।

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः”

शरावती नदीविशेषः उत्तरपूर्वाभिमुखीति हरदत्तादयः । नैर्ऋत्याः पश्चिमाब्धिगामिनी इत्यमरव्याख्यातारः । तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यवस्थितो देशः प्राग्देशः । उत्तर-परस्यांतु उदग्देशः ।

तदुक्तम्—

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा ।

विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥

बाहीकदेशस्तु प्रागुदग्बहिर्भूतः । “बहिषष्ठिलोप” इति व्युत्पादनात् इति विवरणकाराः ।

दीक्षितास्तु “अव्ययाच्यप्” इति सूत्रे “उदीच्यग्रामाच्च ब-ह्वचोऽन्तादात्तात्” इत्यस्यावकाशः शिवपुरं ‘शैवपुरः’ । ठञः स एव । शाकलं नाम बाहीकग्रामः—इह उभयं प्राप्नोति इति भा-ष्ये बाहीकस्यापि उदग्रूपत्वं लभ्यते । हरदत्तादिभिरपि तथैव अनुवादाच्च । बाहीकदेशस्वरूपं तु कर्णपर्वणि—

५४४ व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्याये

पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरे ये समाश्रिताः ।

बाहीका नाम ते देशा न तेषु दिवसं वसेत् ॥

धर्मबहिर्भूतत्वाद्बाहीका इति तात्पर्यम् । शतद्रुर्विपाशा
इरावती वितस्ता चन्द्रभागेति पञ्च नद्यः । सिन्धुनदस्तु
षष्ठस्तन्मध्ये देशो बाहीक इति व्याख्यातारः । व्युत्पत्त्यन्तरम
पि तत्रैव ।

बहिकश्च बहीकश्च विपाशायां पिशाचकौ ।

तयोरपत्यं बाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः ॥

एतद्विवेचनं च “बाहीकग्रामेभ्य” इत्यादौ उपयोक्ष्यते
इत्याहुः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमे

पादे नवमाहिकम् । पादश्चायं समाप्तः ।

द्वितीयपादप्रारम्भः ।

गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिणन्डित् । १ ।

गाङ्गित्यादेशग्रहणम् । ङकारस्यानन्यार्थत्वादिति द्वितीये वक्ष्यामः । तस्मात्कुटादिभ्यश्च परे ङ्गिणन्डिन्नाः प्रत्यया ङि-
द्वत्स्युः । अत्र कुटादित्वं कुटोच्चारणोत्तरमुच्चारितत्वम् । तच्च
कुटादिष्वेव । तथाऽपि तद्गुणबहुव्रीहिणा कुटत्वेन रूपेण कु-
टस्यापि बोधः । नचोभयसाधारणेनैकज्ञानविषयत्वादिना रू-
पेण कुटस्य तदादीनां च बोधोऽस्तु इति वाच्यम् । अत-
द्गुणसंविज्ञानस्थले बहुव्रीहिघटकपदार्थव्यावृत्तरूपेणैव बोध-
स्य वाच्यत्वात् । तत्साधारण्यार्थमत्रापि तथाकल्पनात् । उ-
भयत्राप्यन्यपदार्थस्यैकरूपेणैव प्रतीतेः । वृत्तिपदार्थस्योपल-
क्षणत्वविशेषणत्वाभ्यामेव बहुव्रीहिद्वैविध्यात् ।

प्राश्चस्तु—अतद्गुणसंविज्ञाने लक्ष्यमात्रवृत्तिना तद्गुणे
तुभयसाधारण्येन धर्मेण बोध इति विभागात् तद्गुणस्थले श-
क्यलक्ष्योभयसाधारणधर्म एव लक्ष्यतावच्छेदक इति वदन्ति ।
अत एव क्षणभङ्गवादे शब्दादिरित्यत्र चरमशब्दभिन्नत्वस-
मानाधिकरणसत्त्वेनालीकव्यावृत्तेन सर्वानुगम इति मिश्रादिभि-
र्व्याख्यातम् ।

ङ्गिदिति चातिदेशः । तदुक्तम्—

‘परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानो विनाऽपि वृत्तिं तदर्थं गमय-
ति’ इति । अध्यगीष्ट । “घुमास्थागापाजहातिसां हलि” इति ।

हलादिकिञ्चदार्द्धधातुकनिमित्तक ईकारादेशः । 'कुट कौटिल्ये' चुकुटिथ, कुटिता । "किञ्चित्च" इति गुणनिषेधः । 'कुङ् शब्दे' एतत्पर्यन्ताः कुटादयः ।

अथ कथं 'प्रवृत्तो वैलक्ष्यात्किमपि लिखितुं दैवहतकः' इत्यमरः । 'चित्रेणापि न शक्यते विलिखितुं सर्वाङ्गसंकोचभाक्' इति सुबन्धुश्च । लिखतेः कुटादावनन्तर्भावात् । अत एव 'विलेखितुं भीमभ्रुवो लिपीषु' इति श्रीहर्ष इति ।

अत्र वदन्ति—प्रमाद एवायम्, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया वा समाधेयम् ।

कोचिच्च एकशेषेण कुटस्यादिरिति तत्पुरुषं व्याख्याय लिखतेरपि प्रकृतसूत्रेण संग्रह इत्याहुः ।

तन्न । 'लेखिता' इत्यादीनां वृत्तिकारहरदत्तादिभिरुदाहृतत्वात् । "आलेखने" इति सौत्रप्रयोगविरोधाच्चेति ।

इह पूर्वपक्षत्रयं भाष्ये निरस्तम् । तथा हि—गाङ्गादिभ्यः परे प्रत्यया ङितः स्युरित्यर्थे बाधः । तत्परस्य प्रत्ययस्य इत्संज्ञकङ्काररहितत्वात् । सत्त्वे वा वचनान्तरसिद्धत्वादेतद्विधिवैयर्थ्यम् । न च चङादेरेवानेन विधानम् । अङ्गिणदिति पर्युदासवैयर्थ्यात् । तदुक्तम्—“ङित्किञ्चने तयोरभावाद्-प्रसिद्धिः” इति । किङ्ग्रहणमुत्तराभिप्रायम् ।

अस्तु तर्हि गाङ्गादिप्रकृतिकाङ्गिणङ्गिणप्रत्ययानुवादेन ङित्तिकितोर्विधिरिति द्वितीयः । उक्तप्रत्ययस्य ङकार इत्संज्ञको भवतीत्यर्थः । इद्धर्माक्रान्तस्यैव विधानादादौ मध्ये ऽन्ते वेति देशविशेषस्यानपेक्षणात् । इताश्च धर्मोऽश्रूयमाणानामपि कार्यविशेषकत्वम् । मैवम् । टित्त्वकिञ्चमित्त्वानामभावाद् अनन्तरार्थे च बहुव्रीहेरभावात् ङिदिति तत्पुरुषस्यैव वाच्यत्वात् “आदेः प-

रस्य” इति आदेः स्थाने ङकारादेशप्रसङ्गात् । न च ‘कुटिता’ इत्यादौ प्रासेद्धाङ्गिन्वाश्चङादय एव विधीयन्तामिति वाच्यम् । तेषां तदर्थोक्तावसामर्थ्यात् । वृङ्गादीनां चात्र प्रसिद्धिविरहात् । एतद्वचनादेव तेषामपूर्वविधिस्वीकारे तु ङिच्चेत्यन्तादेशत्वप्रसङ्गात् । न चानुबन्धानामसतामेव कार्यनिर्वाहकत्वात्कथमादेशत्वम् आदेशस्य भावरूपतयाऽन्यप्रसङ्गसंभवादिति वाच्यम् । लोपस्येव वचनसामर्थ्यादित्संज्ञकङ्कारस्याप्यादेशत्वसम्भवात् । स्थानिनिवृत्त्युत्तरं ङकारस्य निवृत्तिसम्भवात् । न च षष्ठीनिर्देशाभावः । पञ्चम्याः प्रथमायाः षष्ठीत्वप्रकल्पनोपपत्तेः ।

तदेतदुक्तम्—

“भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः” इति ।

अस्तु तर्हि गाङ्गादिभ्यः परोऽङ्गित् ङित्संज्ञको भवतीति तृतीयः । मैवम् । किङ्कतीतिशब्दात्कित्कितीत्यनयोर्भेदात्संज्ञिनामप्रतीत्यापत्तेः । परिच्छिन्नपरिमाणानामेव संज्ञात्वात् । न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणस्य संज्ञास्वरूपानुपलम्भात् । ङित्संज्ञाया व्यचेः कुटादित्ववचनात् संप्रसारणार्थतया, लिटः कित्संज्ञायाश्च “वचिस्वपि” इति संप्रसारणार्थतयाऽप्युपपत्तेः, गाङ्-कुटादिभ्यः परस्य ङित्संज्ञा तु न्यायवशादप्रयोजनैव स्यात् । “किङ्कति च” इत्यादौ यौगिकस्यैव ग्रहणसम्भवात् । किति ङितीत्यादौ च कृत्रिमत्वादनयोरेव ग्रहणं स्यात् । नच चङ्गादीनां छिन्ववैयर्थ्यम् । यत्र संज्ञास्वरूपानुपलब्धिस्तत्र किङ्कति प्रदेशेषु ग्रहणार्थत्वात् । तदुक्तम्—

“संज्ञाकरणे किङ्कद्ग्रहणेऽसंप्रत्ययः शब्दभेदाद्” इति ।

तस्मादतिदेश एव स्थितः ।

ननु सिष्टक्षति, दिदृक्षते, इत्यत्र “हलन्ताच्च” इति सन्धः

किञ्चविधानेऽपि “सृजिदृशोर्ज्ञल्यमकिति” इत्यमागमः स्यात् ।
तदुक्तम्—

“तद्वृत्तिदेशेऽकिद्विधिप्रसङ्गः” इति । अतिदेशानां स्वाश्रया-
निवर्त्तकत्वात् । मैवम् । किति न भवतीति व्याख्यानात् । तदुक्तम्—
“सिद्धन्तु प्रसज्यप्रतिषेधाद्” इति ।

अथ चुकुटिषति इत्यादौ सनो ङिन्वात् तदन्तस्यात्मने-
पदापत्तिः । मैवम् । उपदेशे यो ङित्तदन्तादिति व्याख्यानात् ।

भाष्ये तु ङितीव ङिद्विदिति सप्तम्यर्थे वतिमाश्रित्य पूर्वस्य
ङितीव कार्यमतिदिश्यते ऽतो न ङिदन्तत्वनिबन्धनमात्मने-
पदमिति व्याख्यातम् । यद्वार्तिकं—“सिद्धं तु पूर्वस्य कार्याति-
देशाद्” इति । यद्यपीह वतिर्नोपात्तस्तथाऽप्यतिदेशस्य
यावत्कार्यार्थत्वाभावाद्वाख्यानाद्विशिष्टकार्यार्थ एवातिदेशः ।
उपदेशग्रहणानुवृत्त्या चोक्तस्थले नात्मनेपदमिति सामर्थ्यात्
पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयमिति भाव इति कैयटः ।

विज इट् । २ ।

विजेः पर इडादिप्रत्ययो ङिद्वत् । वृद्धिसंज्ञामूत्रादादिपदा-
नुवृत्त्या इडादिरित्यर्थलाभः । आदिभूतस्य इटो ङिन्वे
प्रयोजनाभावात्तदादिप्रत्ययलाभः । अत एवार्थवद्ग्रहणप्रत्यया-
प्रत्ययपरिभाषाभ्यामुत्तमपुरुषैकवचनस्येटो ग्रहणे प्रसक्तेऽपि
तन्न भवति, आद्यवयवत्वाभावात् इति न्यासकारः ।

अन्ये तु आगमग्रहणस्यावश्यकतया तस्य गुणनिमित्तत्वा-
भावेन ङिन्ववैयर्थ्यात् मत्वर्थलक्षणया इड्वान् प्रत्ययो गृह्यते ।
इट् च प्रत्ययस्यादिरेवेति फलितार्थः—इडादिप्रत्यय इति ।
अत आदिग्रहणानुवर्त्तनं व्यर्थमित्याहुः ।

द्वितीयपादे ङित्वाद्यतिदेशाहिकम् । १ । ५४९

‘विजिर् पृथग्भावे’ इत्यस्य नेह ग्रहणं व्याख्यानात् ।
इटोऽसम्भवादिति तु हरदत्तः । केचित्तु विवेजिथ इत्यत्र
थलि क्रादिनियमादिद् सम्भवत्येव । पित्त्वेन “असंयोगाङ्ङि”
इति कित्त्वस्याप्रवृत्तेरित्याहुः ।

‘ओविजी भयचलनयोः’ । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजिता,
उद्विजिष्यते ।

विभाषोर्णोः ३ ।

‘ऊर्णुञ् आच्छादने’ । अदादिः । अस्मात्पर इडादिप्रत्ययो
वा ङित् । ऊर्णुनुविथ, ऊर्णुनविथ, ऊर्णुविता, ऊर्णविता ।

सार्वधातुकमपित् ४ ।

अपित्सार्वधातुकं ङित् । तुदति । शस्य ङित्त्वान्न लघूप-
धगुणः । अतिदेशे कल्प्यमानो वतिस्वृतीयान्तादेव नतु षष्ठ्या-
द्यन्तात् । सादृश्यानुयोगिनि प्रथमाश्रवणाद् । अन्यथा षष्ठीस-
प्तम्योरन्यतरस्यापत्तेरिति दीक्षिताः ।

ननु सूत्रे वतेरभावाद्विवरणवाक्य एव तत्प्रयोगात् तदनुरो-
धेन सूत्रे सप्तम्याद्यन्तत्वापादनं न युक्तम् । विवरणवाक्ये
तदापादने त्विष्टापत्तिरेव । सूत्रे उभयोः समानविभक्त्यन्तपद-
प्रयोगबलादेवातिदेशलाभादुपजीव्यविरोधाच्चेति ।

मैवम् । तृतीयान्तादेव वतिमाश्रित्य विवरणवाक्येऽपि
सौत्रविभक्तिसम्भवे तत्रापि विभक्त्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् ।
कैयटस्याप्यत्रैव स्वारस्यम् ।

अथ सार्वधातुकग्रहणं व्यर्थम् । इ्वनिपः पित्त्वेन तन्ङि-
त्वस्य ज्ञापकत्वाभावेऽपि चङादीनां ङित्त्वेनार्द्धधातुकानां ङि-

स्वाभावस्य ज्ञाप्यत्वात् । न चैवं तातडो ङित्त्वेन सार्वधातु-
कानामप्यङित्त्वज्ञापनं स्यादिति वाच्यम् । तिपः पिच्चेनाऽप्रा-
प्तप्रापणार्थत्वात् । ज्ञापकं च सजातीयापेक्षम् । तेन सार्वधातु-
कस्याप्यङित्त्वज्ञापनस्यानापत्तिः ।

मैवम् । सजातीयविषयकत्वे चङ्ङौ लुग्विकरणानां,
नजिङ् वर्तमानकालानाम्, ङ्वनिप् भूतकालानाम्, अथङ्
औणादिकानाम्, नङ् घञ्र्थीयानां ज्ञापकः स्यादित्यार्द्ध-
धातुकान्तराणां ङित्त्वापत्तिः । न च प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मेण
साजात्यं विवक्षणीयम्, न त्क्तधर्मैरिति वाच्यम् । विनि-
गमकाभावात् ।

स्यादेतत् । अपिदिति पर्युदासः प्रतिषेधो वा । नाद्यः ।
च्यवन्ते, पुवन्ते इत्यादौ शपोऽन्तादेशस्य च “अतो गुणे”
इति पररूपे परस्यापित इहाश्रयणादेकादेशस्यादिवद्भावात्पि-
ङ्गिन्नस्य सत्त्वात् ङित्त्वेन गुणनिषेधापत्तेः । न च पररूपात्पूर्व-
मेव गुणः । पररूपस्य नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ।

यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेशः तथाऽपि परं
प्रत्यादिवच्चादन्तशब्दोऽपित् सार्वधातुकं भवत्येवेति ङित्त्वप्र-
सङ्गः । च्यवे इत्युत्तमैकवचने तु सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादे-
शान्ङित्त्वप्रसक्तिसौलभ्यम् । तदुक्तम्—

“अपित् ङिदिति चेच्छबेकादेशप्रतिषेधः” इति ।

न द्वितीयः । तुदानि, लिखानि । “आडुत्तमस्य पिच्च” इ-
त्याद् । पिदपितोरेकादेशस्यादिवद्भावात् पिन्नेति ङित्त्वप्रतिषे-
धापत्तेः । तदुक्तम्—

“न पित् ङिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः” इति ।

द्वितीयपादे ङित्वाद्यातिदेशाह्निकम् । १ । ५५१

अत्र भाष्यम्—“उभयथाऽपि न दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानात्” इति ।

यद्यपि च्यवन्ते इत्यत्र “वार्णादाङ्गम्” इति समाधानं सुलभम्, तथाप्युभयसाधारणपरिहाराभिधित्सया तन्नाश्रितमिति कैयटः ।

असंयोगाङ्गिद् कित् ५ ।

असंयोगात्परोऽपिङ्गिद् कित्स्यात् । चक्रतुः । “सार्धधातु-
कार्द्धधातुकयोः” इति गुणे प्राप्ते “किङ्गिति च” इति निषेधः ।
“ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन” । विभिदतुः,
विभिदुः इत्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यः । वृष्टे, वृष्टे
इत्यादौ द्वयोरप्यनित्यत्वम् । कित्त्वे कृते गुणस्येव गुणे कृते
रपरत्वेन संयोगात्परतया कित्त्वस्याप्यप्रसक्तेः । ततश्च पर-
त्वाद् गुण एव स्यादिति विप्रतिषेधारम्भः । न च यथा
क्सस्य कित्त्वसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथेहाप्यतिदेशसा-
मर्थ्यादिति वाच्यम् । क्सस्य कित्करणे प्रयोजनाभावाद्
अनवकाशत्वात् । इह तु सम्प्रसारणेन कृतार्थत्वाद् दुर्बला-
तिदेशप्राप्तस्य गुणनिषेधस्य दुर्बलत्वाद् गुणेन सह विप्रतिषेधा-
नुपपत्तिः । तातङ्ग्यायो ऽप्यत्रानुसन्धेयः । तस्मात्परशब्द-
मिष्टवाचकमाश्रित्य सूत्रेण संगृहीतमेवार्थं स्फुटीकर्तुं वार्त्तिक-
कारम्भः ।

स्यादेतत् । गाङ्गादिप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य ङित्त्वम्, असंयो-
गादित्यादौ च कित्त्वमतिदिश्यते इति वैषम्ये किं बीजं उभय-
त्राप्यन्यतरस्यैवातिदेशौचित्यात् । एतेनोपदेशो ऽपि व्याख्यात
इति चेत् । अत्र वार्त्तिकम् ।

इट्प्रतिषेधसमुच्चयस्तदर्थः । लृत्वा, पूत्वा, इत्यादिवत् नुवित्वा, धुवित्वा इत्यत्रापि “इञ्युकः किति” इति इट्प्रतिषेधः स्यात् । ‘णू स्तवने’ ‘धू विधूनने’ । अत एव ‘परिणूताखिलोदयः’ इति-श्रीभागवतम् ।

भाष्यकृतस्तु—नैतत् प्रयोजनम् । ङिच्वातिदेशे ऽप्यौपदेशिककिञ्चसत्त्वेन निषेधप्रवृत्त्या धूत्वा, नूत्वा इत्येव, साधुत्वात् विरोधाभावात् स्वाश्रयकिञ्चस्यानिवर्त्तनात् । न च “येन-नाप्राप्तिन्यायेन ङिच्वेन किञ्चबाधापात्तिः । ‘कुटिता’ इत्यादौ किञ्चाभावेन नाप्राप्ते किञ्चे ङिच्वातिदेशानारम्भात् इत्याहुः ।

इन्धिभवतिभ्याञ्च ६

‘जिइन्धी दीप्तौ’ ‘भू सत्तायाम्’ । आभ्यां परो ऽपिलिट् कित्स्यात् । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम्, भवतेः पिदर्थम् ।

ननु बभूवेति प्रथमणलि न किञ्चविधानार्थम् । “अचो-ञ्जिति” इति वृद्धोर्निर्दिष्टस्थानिकतया तत्र “किञ्चित् च” इति निषेधाप्रवृत्तेः । न च किञ्चसामर्थ्यादिनग्लक्षणवृद्धेरपि निषेधः स्यादिति वाच्यम् । बभूविथेति थलि, ‘अहं बभूव’ इति उत्तमणलि च णिच्वाभावपक्षे गुणनिषेधेन चरितार्थत्वात् ।

अत्र वार्त्तिकम्—

“इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात् ताभ्यां लिटः किट्चनानर्थक्यम्” इति ।

उक्तसूत्रप्रत्याख्यानमेतत् । इन्धेर्हि अनन्तरो लिट् नास्त्येव । “इजादेश्च गुरुमतः” इत्यामा व्यवधानात् । छन्द-सि तु “अमन्त्रे” इति पर्युदासादाम्बिरहेऽपि समीधे इत्यत्र “छन्दस्युभयथा” इति लिटः सार्वधातुकत्वात् “सार्वधातुकम-

पिद्” इति ङिन्वान्नलोपः । आर्द्धधातुकत्वाच्च श्नमभावः ।

तथाच मन्त्रः—

“त्वामग्ने दध्यङ्घृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः” इति, “समीधे-
दस्युहन्तमम्” इति च ।

एवञ्च लिङव्यवहितपूर्वस्य भाषायां संभवो नास्ती-
त्यत्र तात्पर्यं न तु सामान्यत इन्धेर्भाषायामप्रयोगो ऽपीति
कैयटादयः ।

एतेन इन्धिग्रहणसामर्थ्यात् आम्विरहे भाषायामप्युक्तप्रयो-
गस्य साधुत्वकल्पनमपास्तम्, भाष्यवार्त्तिकविरुद्धत्वात् ।

भू अ इति स्थिते च वुको नित्यत्वात् । न च शब्दान्तर-
प्राप्त्या वुगनित्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । कृताकृ-
तप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वानपायाच्च । “ओः सुपि” इत्यत ओरि-
त्यस्याननुवृत्तेः । वुकि कृते च गुणस्य प्राप्त्यभावात् ।

मृडमृदगुधकुषक्लिशवद-

वसः क्त्वा ७

कित्स्यात् । “न क्त्वा सेद्” इति वक्ष्यमाणकिञ्चनिषेधस्या-
पवादः । ‘मृड सुखने’, ‘मृद क्षोदे’, ‘गुध परिवेष्टने’, ‘गुध रोषे-
च’, ‘कुष निष्कर्षे’, क्लिश हिंसायाम्’, ‘क्लिशू हिंसायाम्’ । दिवा-
विक्रायोर्द्वयोरप्युपादानम् । ‘वद व्यक्तायां वाचि,’ ‘वस निवा-
से’ । उषित्वा । “वसति क्षुधोरिद्” । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् ।

अत्र भाष्यम्—“न क्त्वा सेद्” इति सूत्रं न कर्त्त-
व्यम्, इदं सूत्रं मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः किञ्चं नान्येभ्य
इति नियमार्थमस्तु । न च मृडादिभ्यः परः क्त्वैव किञ्चवति

न तु निष्ठादिरिति विपरीतनियमापत्तिः । प्रयोगमूलत्वाद् व्याकरणस्मृतेरनिष्टनियमानुपपत्तेः । न च लूत्वा, पूत्वा इत्यादावपि किञ्चानुपपत्तिः कत्वामात्रस्य नियमापत्तेः, “क्त्वातो-सुन्कसुनः” इत्यत्र विशेषणार्थत्वेन ककारसार्थक्यादिति वाच्यम् । सेट एव क्त्वो नियमारम्भात् । न च “क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः” इति पक्षे क्लिशोरनिदृत्वात् ततः परस्य क्त्वः किञ्चविधानमनिदृक्त्वाकिञ्चव्यावृत्त्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । गुधकुषक्लिशां “रलो व्युपधाद्” इति किञ्चविकल्पान्नित्यकिञ्चविध्यर्थत्वात् नियमार्थत्वायोगात् ।

रुद्विदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः

संश्च ८

चकारात् क्त्वाग्रहणम् । ‘रुदिर् अश्रुविमोचने,’ ‘विद ज्ञाने,’ ‘मुष स्तेये,’ ‘ग्रह उपादाने,’ ‘जिष्वप् शये’ ‘प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । रुदिषति रुदित्वा । “स्वपिप्रच्छयोः सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा” इति भाष्यम् । “न क्त्वा सेड्” इतिनिषेधस्य सुप्त्वा पृष्टेत्यत्राप्युपपत्तेः । अनिदृक्त्वात् । अत एव अनिटः क्त्वः किञ्चानियमार्थत्वमस्य न इति कैयटः ।

इको झल् ९

इगन्तात्परो झलादिः सन् कित्स्यात् । क्त्वाग्रहणं त्वत्र निवृत्तम् । अनिदृकस्य तस्य स्वयमेव झलादित्वात् । बुभूषति, दिदीषते । किञ्चेन गुणनिषेधः । अत एव एज्वि-

षयत्वाभावात् दीङो “मीनातिमिनोतिदीङाम्” इत्यास्त्वं न ।

न च झलन्तः सन्नित्यर्थोऽस्तु । ततश्च ‘चिचीषिता’ इत्यादौ अतोलोपस्थल एव कित्त्वं स्यात् न तु ‘चिचीषति’ इत्यादौ । सञ्ज्ञषकारयोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावादिति वाच्यम् । आदिग्रहणानुवृत्त्या व्याख्यानात् । इग्रहणे इक् स्मरणे इत्येव तु न गृह्यते, गर्गादिषु जिगीषुशब्दपाठस्य ज्ञापकत्वात् । जयतेः परस्यच सनः कित्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्, झलितिप्रत्याहारसाहचर्याच्च । तत्समीपस्य हलोऽसम्भवाद्झलन्ताच्चेत्यस्यानन्वयप्रसङ्गाच्च इति न्यासकारः ।

अत्र वार्तिकम्—

“इकः कित्त्वं गुणो मा भूत् दीर्घारम्भात् कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम्” ॥

अस्यार्थः—“इको झल् हलन्ताच्च” इत्येक एव योगो ऽस्तु किमर्थो योगविभाग इत्याक्षेपाभिप्रायः । यथाश्रुते तृत्तरमाह—“गुणो मा भूद्” इति । “सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः” इत्यनेनेत्यर्थः । नन्वत्र “अज्ज्ञनगमां सनि” इति दीर्घो येननाप्राप्तिन्यायेन गुणस्य बाधको भविष्यतीत्याह—“दीर्घारम्भाद्” इति । दीर्घोत्तरं गुणप्रसक्तेस्तन्निषेधार्थं कित्त्वमित्युत्तरमाह—“कृते भवेद्” इति । रूपविशेषाभावे ऽपि मन्त्रजपादिवदावर्त्तमानस्यैव शास्त्रस्य फलसाधनत्वादिति भावः । नन्वेवं दीर्घविधिवैयर्थ्यं शास्त्रपूर्वकप्रयोगस्यैव धर्मनिमित्ततया शास्त्रप्रवृत्तिमात्रस्याप्रयोजकत्वादित्याह—“अनर्थकन्तु” इति । उत्तरमाह—“ह्रस्वार्थम्” इति । ह्रस्वानां दीर्घविधिसामर्थ्याद् गुणाभावे ऽपि दीर्घा-

न्तानां प्रयोजनाविरहादीर्घविध्यप्रवृत्त्या गुणः स्यादिति तन्निषेधार्थं किञ्चामिति भावः । “दीर्घाणां तु” इति गुणनिषेधार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्त्तत एव । अदग्धदहनन्यायस्य फलाभावमूलकत्वात् । फलञ्च ह्रस्वेषु रूपान्तरसम्पत्तिः दीर्घेषु तु रूपान्तरानापत्तिरित्यन्यदेतत् । अत एव “मो राजि समः कौ” इति मकारस्य मकारादेशविधिः । तदेतदुक्तम्— “सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्” इति । ननु दीर्घविधिना गुणस्येव इकारस्यापि बाधापत्तिः । चिकीर्षति, जिहीर्षति । “अञ्जन” इति दीर्घः । “ऋत इद्धातोः” इतीत्वं हि तत्रेष्यत इत्याशङ्काह—“ऋदिच्वम्” इत्यादि । दीर्घत्वव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादिदादेशस्य न बाध इत्यर्थः । उक्तं हि—“यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते” इति । ननु ह्रस्वान्तानां दीर्घाभावे इच्चप्राप्त्यभावेऽपि दीर्घाणां दीर्घव्यतिरेकेणैव इच्चप्राप्तिरस्त्येवेत्याशङ्काह—“दीर्घाणां नाकृते दीर्घे” इति । तत्रापि गुणबाधार्थं दीर्घविधिरवश्यं प्रवर्त्तयितव्यः । अन्यथा “इच्चोच्चाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन” इति गुणप्रसङ्गादित्यर्थः । तदेवं किञ्चवैयर्थ्ये प्राप्ते सिद्धान्तमाह “णिलोपस्तु” इति । झपि+स+ति इतिस्थिते णेर्गुणो लोपो दीर्घत्वं चेति श्रयं प्राप्नोति । तत्राऽसति किञ्चे निरवकाशत्वाद्द्विशेषाभावाच्च गुण इव लोपोऽपि दीर्घेण बाध्येत । पाचयतेः पाक्तिः इत्यादौ णिलोपस्यापि सावकाशत्वात् । “पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्” इति न्यायेन लोप एव बाध्येत । गुणस्तु स्यादेव । किञ्चविधाने तु ‘चिचीषति’ इत्यादिषु गुणप्रसक्त्यभावात्तत्र लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपेन बाध्यते इति सिद्धम् ।

स्यादेतत् । असत्यपि क्त्वे येननाप्राप्तिन्यायेन गुणस्यैव दीर्घो बाधको भविष्यति न तु णिलोपस्य, गुणबाधेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वादेव णिलोपेन बाधिष्यत इत्यनारभ्यमेव क्त्त्वम् ।

अत्राहुः—बाध्यविशेषचिन्तायां तथात्वे ऽपि बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधाभ्युपगमात् ।

स्यादेतत् । असत्यपि क्त्वे 'निमित्सति' 'प्रमित्सति' इत्यत्र मीनातिमिनोत्योः सनि निरवकाशत्वाद् गुणं बाधित्वा दीर्घः । ततः मिनोतेरपि मीग्रहणेन ग्रहणात्प्रतिपदविधानादिस्भावेन गुणबाधः । तदुत्तरं "हलन्ताच्च" इति क्त्वेन लघूपधगुणबाधः । तथा च "सनिमी" इत्यत्र 'मी' इतिसामान्यग्रहणार्थत्वाद्दीर्घविधेश्चरितार्थतायां 'झीप्सति' इत्यत्र दीर्घं बाधित्वा परत्वादेव णिलोपो बाधिष्यते इति कृतं क्त्वेन ।

मैवम् । उक्तरीत्या दीर्घस्य सावकाशत्वात् द्वाभ्यामपि गुणलोपाभ्यां दीर्घबाधापत्तेः क्त्वारम्भस्यावश्यकत्वात् । न च दीर्घस्य कुङ्घातुरवकाशः, 'चुकूषति' इत्यत्र कुटादिक्त्वेनैव ङिच्त्वाद् गुणनिषेधसिद्धेरिति वाच्यम् । उक्तभाष्यानुरोधेन दीर्घान्तत्वनिर्णयात् इति कैयटादयः । नच 'गु पुरीषोत्सर्गे' 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' इति सन्नन्ताववकाश इति वाच्यम् । तथा सति उहनगमामित्येव पाठापर्याया अजितिप्रत्याहारग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । एवं कुङ्घो ह्रस्वान्तत्वे ऽपि बाधकाभाव इति न्यासकाराभिप्रायः ।

हलन्ताच्च १०

अन्तपदस्यावयवार्थत्वे ऽनन्वयः । इको हलवयवत्वाभा-

वात् । इग्वतो हलन्तादिति न्यासे 'पिपक्षति' इत्यत्र सम्प्रसार-
णापत्तिः । इगुपधाद्धलन्तादिति न्यासे दम्भेः सन्यव्याप्तिः ।
सूत्रभेदश्च । तथापि समीपार्थो ऽन्तशब्दः । इक्समीपाद्धलः
परो झलादिः सन् कित्स्यात् । 'गुहू संवरणे' । जुघुक्षति ।
'भिदिर् विदारणे' । बिभित्सति ।

अथ दम्भेः सनि धिप्सति इत्यत्र नकारस्य सन्परत्वा-
भावात् भकारस्य च इक्समीपत्वाभावात्किच्चाभावे नलोपो
न स्यात् ।

उच्यते । हलत्वजात्योभयोरैक्यमाश्रित्य इक्षुपरत्वान-
पायात् । तदुक्तम्—“दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वा-
त्सिद्धम्” इति । इदं च “निपात एकाज्” इत्ये-
कग्रहणेन ज्ञापितम् । हकारादिषु चाभिन्नप्रत्ययाभिधा-
नात् हलत्वजातेः सद्भावः । त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जा-
तिरिति पक्षे ऽपि भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टासिद्धिरिति
कैयटः । यद्यपि वृद्धिसूत्रोक्तन्यायेन हलत्वजातावातिरिक्तायां
मानाभावः, तथापि हल्पदजन्यायामुपस्थितौ यावतीनां जातानां
हकारादौ प्रत्येकं प्रकारत्वं तदतिरिक्तवर्णत्वसाक्षाद्वाप्यजा-
त्यनवच्छिन्नत्वमेवात्र विवक्षणीयम् ।

लिङ्गसिचावात्मनेपदेषु ११

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिञ्च
कितौ स्तः । क्लृप्सीष्ट, क्लृप्सीयास्ताम्, क्लृप्सीरन्, अक्लृप्त,
अक्लृप्साताम्, अक्लृप्सत । ऊदित्वाद्देद् । झलादी किम् ।
कल्पिषीष्ट अकल्पिष्ट इति इदृपक्षे मा भूत् ।

स्यादेतत् । आत्मनेपदेष्विति निर्द्धारणसप्तमी परसप्तमी

वा । नाद्यः । निर्द्धारणस्य सजातीयाविषयतया लिङ्मात्रस्य विशेषणापत्तेः । लिङ्गिति तदादेशग्रहणात् । न द्वितीयः । सिचो विशेषणे ऽपि लिङ्गस्तदयोगात् । सीयुङ्विशिष्टस्य लिङ्गपदार्थत्वे तदपेक्षया लिङ्परत्वानुपपत्तेः । नाप्यर्थद्वयपरत्वम् । सकृच्छ्रुतत्वात् । नाप्येकशेषः । अर्थभेदात्सहविवक्षाविरहात् । अत्र भाष्यम्—“उभयथा ऽप्यदोषः” इति ।

तथाहि—आत्मनेपदं यौ लिङ्गसिचावित्यर्थः । नच सिचस्तङानोभयभिन्नत्वादात्मनेपदत्वानुपपत्तिः । तत्परत्वेन आत्मनेपदस्य सिचि औपचारिकत्वात् । गौणमुख्यार्थयोरआत्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिबद्धैकशेषाश्रयणात् । द्वितीयेऽप्यदोषः । अवयवगतपौर्वापर्यस्य समुदाये आरोपात् । तन्त्रेणार्थद्वयलाभाद्वा । परन्तु सम्भवव्यभिचाराभ्यां सिजेवात्मनेपदेन विशेष्यते न तु लिङ्ग । परस्मैपदेषु लिङ्गो झलादित्वाभावेन तत एवात्मनेपदग्रहणसिद्धावात्मनेपदविशेषणस्य वैयर्थ्यात् ।

अथ सिचोऽप्यात्मनेपदविशेषणं किमर्थम् अयाक्षीत् इत्यादौ इक इत्येव व्यावृत्तेः । अचैषीद् इत्यादौ अत्रपरत्वाभावादेव तथात्वात् । ‘अकोषीत्’ इत्यादौ इडागमे कृते झलादित्वाभावात् । अभैत्सीत् इत्यादौ “वदत्रज” इति वृद्धेरिग्लक्षणत्वाभावादेव “किङ्कतिच” इति निषेधाविरहात्मत्यपि किञ्चे क्षतिविरहात् ।

मैवम् । अस्नाक्षीत्, अद्राक्षीत् इत्यादौ “सृजिदृशोः” इत्य-
किङ्कक्षणस्यामागमस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।

उश्च १२

ऋवर्णात्परौ झलादी पूर्वोक्तौ कितौ स्तः । मृषीष्ट, भृषी-

द्वितीयपादे क्तिन्वाद्यतिदेशाहिकम् । १ । ५६१

यास्ताम्, भृषीरन्, भृषत, अभृषाताम्, अभृषत ।

वा गमः १३

गमः परौ झलादी पूर्वोक्तौ कितौ वा स्तः । सङ्गसीष्ट, सं-
गंसीष्ट, समगत, समगंस्त । कित्त्वपक्षे ऽनुनासिकलोपः ।

हनः सिच् १४

हन्तेः परः सिच् कित्स्यात् आत्मनेपदे परे । आहत,
आहसाताम्, आहसत । पुनः सिञ्जग्रहणं “एकयोगनिर्दिष्टानां
सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः” इति ज्ञापनार्थम् । तेन पूर्व-
सूत्रद्वये “लिङ्गसिचावात्मनेपदेषु” इतिसंपूर्णसूत्रानुवृत्तिः ।

यमो गन्धने १५

सिच् कित्स्यात् । गन्धनं परदोषाविष्करणम् । ‘उदायत’ ।
गन्धने किम् । ‘उदायंस्त पादम्’ । आकृष्टवानित्यर्थः ।

विभाषोपयमने १६

प्राग्वत् । रामः सीतामुपायत, उपायंस्त महास्र्वाणि ।

स्थाध्वोरिच्च १७

सिच् कित्, इच्चान्तादेशः । समस्थित, समस्थिषाताम्, सम-
स्थिषत, अदित, अदिषाताम्, अदिषत ।

अत्र वार्तिकम्—

“इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदते ऽपि सः ।
अनन्तरे प्लुतो मा भूत्प्लुतश्च विषये स्मृतः” ।

नचात्र हेतुपदप्रयोगविरहात् “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इत्यस्याप्र-
सक्त्या कस्येत्यत्र हेतुतृतीयापत्तिः । अत्र सम्बन्धित्वेनैव विव-
क्षितत्वात् । ‘मदीयाः पुत्राः’ इत्यत्र अपत्यत्वप्रकारकविवक्षाविर-
हेण सम्बन्धिसामान्यार्थे छप्रत्ययोत्पत्तेः । “तकारेत्त्वम्” इत्यत्र
कर्मधारयोत्तरं त्वप्रत्ययः । “दीर्घो माभूद्” इति । आकारस्था-
ने आन्तरतम्यात्तस्यैव प्रसङ्गात् । “भाव्यमानो ऽण् सवर्णा-
न्न गृह्णाति” इति परिहारो नोक्तः । ‘अमूभ्याम्’ इत्यादौ भा-
व्यमानस्याप्युकारस्य ग्राहकत्वदर्शनात्, समाधानान्तरसद्भावा-
च्चेति भावः । “ऋतेऽपि सः” इति । “घुमास्था” इत्यादिनैव
ईत्वस्य सिद्धत्वात् इकारविधिसामर्थ्यादेव दीर्घो न भविष्य-
तीत्यर्थः । किञ्चन्तु विधेयमेव । अन्यथा “घुमास्था” इत्य-
स्याप्यप्रवृत्तेः । प्रयोजनान्तरमाह “अनन्तरे प्लुतो मा भूद्”
इति । असदृशे आदेशे क्रियमाणे प्लुतो ऽपि प्रसज्येत तद्व्यावृ-
त्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । तदपि प्रत्याचष्टे “प्लुतश्च” इति ।
यद्यनेन प्लुतो विधीयेत तदा यत्र विषये “अनन्त्यस्यापि प्र-
श्नाख्यानयोः” इत्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत ।
अस्मिन्कर्तव्ये “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्याष्टमिकप्लुतस्यासिद्धत्वात् ।
ततश्च पक्षे ऽनुवाददोषः स्यादिति ह्रस्व एव भवतीत्यर्थः ।
केचित्तु तपरत्वसमर्थनमेतत् । असदृशादेशे क्रियमाणे
दीर्घ एव स्यात् । नच तस्योक्तरीत्या ऽन्यथासिद्धिः ।
प्लुतनिवृत्त्यर्थतया सिद्धस्यापि विधानोपपत्तेः । मा भूत्प्लुत-

इति चेन्न । “प्लुतश्च विषये स्मृतः” । स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितमिति व्याचख्युः ।

प्लुतविधौतु “वाक्यस्य टेः” इत्यधिकारात्कथमेकस्य प्लु-
तः स्यादिति चिन्त्यमेतदिति कैयटः ।

न क्त्वा सेट् १८

सेट् क्त्वा किञ्च स्यात् ।

अत्र वार्तिकम्—

“न सेडिति कृते ऽकिञ्चे निष्ठायामवधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झलग्रहणं विदुः ।

इत्त्वं कित्सन्नियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वर्थं किदतिदेशात् गृहीतिः क्त्वा च विग्रहात्” ।

अयमर्थः—अकिञ्चे इति छेदः । ‘न सेट्’ इति सूत्रणीयम् ।

क्त्वाग्रहणे फलाभावात् । नच गुधितो, गुधितवान् इति निष्ठाया-
मपि किञ्चनिषेधापत्तिः । “निष्ठा शीङ्स्विदिमिदि” इत्यादिनि-
यमादेव तदभावात् । एभ्य एव परा निष्ठा न किदित्यर्थात् ।
एभ्यः परा निष्ठैव किञ्च भवतीति विपरीतनियमस्य व्याख्या-
नादेव परित्यागात् ।

ननु तथापि, परोक्षापदं पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या लिट्परम्, तत्र
किञ्चनिषेधे पपिव, पपिमेत्यादौ “आतो लोप इटि च” इत्या-
कारलोपो न स्यादिति चेन्न । किञ्चदार्द्धधातुकं निमिचीकृत्य तद-
भावे ऽपि इटमेवाश्रित्य तत्सिद्धेः । नच तथापि जग्मिव, जग्मिव
इत्यादौ “गमहन” इत्युपधालोपः किञ्चाभावान्न स्यादिति
वाच्यम् । औपदेशिककिञ्चस्यैवायं निषधो न त्वातिदेशिकस्येति
व्याख्यानात् ‘असंयोगाल्लिट् कित्’ इति आतिदेशिककिञ्चस्य सुस्थः

त्वात् । नचात्र प्रमाणाभावः । “इको झल्” इत्यत्र झल्ग्रहणस्यैव मानत्वात् । तद्धि ‘शिशयिषते’ इत्यत्र क्त्वं मा भूदित्येतदर्थम् । आतिदेशिकस्यापि क्त्वंस्य निषेधे तु तत्र “इक” इति क्त्वंप्रसक्तावपि “न सेङ्” इत्यनेन तन्निषेधसम्भवात् झल्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् ।

यत्तु “अस्त्वत्र क्त्वं” इति भाष्यम् । तत्रास्त्वत्यस्य प्राप्नोत्वित्येवार्थः । निवृत्तस्य निषेद्धुमशक्यत्वादिति कैयटः ।

तथा च हल्ग्रहणं आतिदेशिकक्त्वंस्य “न सेङ्” इत्यनेन बाधो नेत्यत्र ज्ञापकम् इति स्थितम् ।

स्यादेतत् । “स्थाः” इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं झल्ग्रहणं झलादावेव यथा स्यात्, उपास्थायिषाताम् इत्यत्र मा भूत् । कर्मणि लुङ् । स्था स् आतामिति स्थिते इत्वं चिष्वद्भावश्च प्राप्नोति । परस्वाच्चिष्वद्भावात् युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च । वृद्ध्यपवादत्वात् युक् । तत्र कृते यकारस्य इत्वं स्यात् । न च पुनर्वृद्धिः । सकृद्गतिन्यायात् ।

मैवम् । क्त्वंसंनियोगशिष्टस्य इत्त्वस्य क्त्वंव्यतिरेके प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अत एव सुधीवा, सुपीवा इत्यादौ ङीप्संनियोगेन रकार उच्यमानो ङीवभावे न भवति । नच “अनो बहुव्रीहेः” इति तन्निषेधः । तस्य ङीम्मात्रनिषेधकत्वात् । “सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावे उभयोरप्यभाव” इति परिभाषयैव रेफादेशनिवृत्तेः । स च न्यायो “बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुग्” इत्यत्र छग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । यद्वा, आकारस्य इत्वे कृते वृद्ध्यायादेशौ । युगागमेन वृद्धेर्बाधे ऽपि इकारस्य वृद्धिसम्भवात् । नच पपिवान्, तस्थिवान् इत्यादौ आकारलोपो न स्यात् । कसोः क्त्वंस्यौपदेशिक-

त्वात् इति वाच्यम् । इटमेवाश्रित्य तत्सिद्धेः । नच जग्मिवान्, जग्मिवान् इत्युपधालोपो न स्यादिति वाच्यम् । आतिदेशिककिञ्चन सिद्धेः । नच अञ्जेः कसौ “असंयोगाद्” इत्यातिदेशिककिञ्चस्याप्रवृत्त्या औपदेशिकस्य च ‘न सेद्’ इत्यनेन बाधान्नलोपो न स्यादिति वाच्यम् । कसो-श्छान्दसत्वात्तत्र लिटः सार्वधातुकसंज्ञाया अपि सत्त्वात् “सार्वधातुकमपिद्” इति ङिन्वमेवाश्रित्य तत्सिद्धेः ।

कैयटस्तु—‘अत्र नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च “वस्वेकाजाद्धसाम्” इति इट् । तत्र हि किञ्चप्रतिषेधान्नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वान्नुटि सत्येकाच्त्वाभावात् इणिवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः, चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था । भाष्ये तु परिहारान्तरसद्भावादेश परिहारो नाश्रितः’ इत्याह ।

तस्मात् क्त्वाग्रहणं न कार्यमिति प्राप्ते सत्याह “गृहीतिः” इति । निगृहीतिः, उपस्त्रिहितिः, निकुचितिः । अत्र किञ्चं मा भूत् । “तितुत्र—” इति इणिवेषे “अग्रहादीनाम्” इति वचनात् इट् । क्रमेण संप्रसारणं, गुणाभावो, नलोपश्च सिद्ध इत्यर्थः । इदानीं क्त्वाग्रहणं प्रत्याचष्टे—“क्त्वाच” इति । “विग्रहात्” योगविभागात्—“पूङः” । पूङः परा सेद् निष्ठा न कित् । ततः । “क्त्वाच” । पूङः इति निवृत्तम् । सेद् निष्ठा किञ्चेत्यर्थः ।

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्व-

दिधृषः १९

सेद् निष्ठा न कित् । शयितः । “विभाषा भावादीकर्मणोः—” इति वेद् । प्रस्वेदितश्चैत्रः, प्रस्विन्नः इत्यादि । सेद् किम् ।

प्रस्विन्नं तेन । भावे किञ्चमेव ।

मृषस्तितिक्षायाम् २०

सेद् निष्ठा न कित् । मर्षितः । तितिक्षायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् ।

उदुपधान्द्वावादिकर्मणो- रन्यतरस्याम् २१

उदुपधात्परा भावे आदिकर्मणि च सेद् निष्ठा न कित् । द्योतितं तेन, द्युतितं वा, प्रद्योतितः प्रद्युतितो वा चैत्रः । “आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरिच” इति कर्त्तरि, भावे च क्तः । शब्धिकरणेभ्य एवायमिष्टः । नेह गुधितम् ।

पूङः क्त्वा च २२

क्त्वा निष्ठा च न कित् ।

ननु सेडित्यन्यतरस्यामिति चानुवृत्त्या सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोः किञ्चविकल्पः स्यात् । ततश्च पुवित्वा पुवित इति पक्षे स्यात् । “पूङः श्च” इतीटो विकल्पात् ।

अत्र वार्तिकं—“न वा सेद्वस्याकिदाश्रयत्वादनिति वा किञ्चत्वम्” इति ।

अस्यार्थः—इद्विधौ “पूङश्च” इति सूत्रं नारभ्यम् । तेनानिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरयं किञ्चविकल्पः । किञ्चपक्षे “श्युकः किति” इति इद्प्रतिषेधात् पूत्वा पूत इति, तदभावपक्षे तु इद्गुणयोः पुवित्वा पुवित इति सिद्धम् ।

भारद्वाजीयास्तु पठन्ति नित्यमकिच्चमिडाद्योः, क्वाग्रहणमु-
त्तरार्थमिति । लाघवमनाहत्य सूत्रकारेण इद्विधौ “पूङ्श्च”
इति पठितम् । इह च न विकल्पानुवृत्तिरुत्तरत्र वाग्रहणादिति
सिद्धमिष्टम् । क्वाग्रहणं तूत्तरार्थम् । “न क्वा सेड्” इत्यनेन किच्च-
निषेधसिद्धेः । एतच्च सूत्राभिप्रायवर्णनमात्रम् । कात्यायनेन तु
उक्तरीत्या लाघवात्तत् सूत्रं प्रत्याख्यातम् ।

नोपधात्थफान्ताद्वा २३

नकारोपधात्थकारफकारान्यतरान्तात्परः सेद् क्त्वा वा
कित् । अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

न्यासकारस्तु— एतत्प्रकरणे प्रयत्नं विना तदन्तवि-
धिर्नेति ज्ञापनार्थं तत् । तेनोत्तरसूत्रे ‘ऋत’ इति रूपेण
धातुगृह्यते नतु ऋदन्त—इत्याह । श्रथित्वा, श्रन्थित्वा, गुफित्वा,
गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोथित्वा, रेफित्वा । ‘कुथ पृती-
भावे’ । ‘रिफ कथनयुद्धर्हिसादानेषु’ ।

नच “रलो व्युपधाद्” इति विकल्पो दुर्वार इति वाच्यम् ।
नोपधग्रहणसामर्थ्यात् ।

वाञ्चिलुञ्चयृतश्च २४

पूर्ववत् । ‘वञ्चु प्रलोभने’ । ‘लुञ्च अपनयने’ । वचित्वा,
वाञ्चित्वा, लुचित्वा, लुञ्चित्वा, ऋतित्वा, अर्चित्वा । ऋतिः
सौत्रस्तकारान्तो अस्मादेव निर्देशादिति तृतीये वक्ष्यामः ।
इयञ्भावपक्षे ऽयं विकल्पः ।

तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य २५

पूर्ववत् । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पस्य प्रकृतत्वात् ।
तृषित्वा, तर्षित्वा इत्यादि । ‘वितृषा पिपासायाम्’ ‘मृष
तितिक्षायाम्’ “कृष तनूकरणे” ।

रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च २६

नन्वयं किच्चस्य विधिः प्रतिषेधो वा । नाद्यः । क्त्वा-
ग्रहणवैयर्थ्यात् । तत्र किच्चस्य सिद्धत्वात् । नान्त्यः । सन्ग्रह-
णवैयर्थ्यात् । तस्य स्वयमेवाकिच्चात् ।

मैत्रम् । “न क्त्वा सेड्” इति किच्चनिषेधप्राप्त्या विधेरेव
युक्तत्वात् ।

उश्च इश्च वी तदन्यतरोपधाद्दलन्ताद्दलादेः परौ सेटौ
सन् क्त्वा च वा कितौ स्तः । दिद्युतिषते, दिद्योतिषते, द्युतित्वा,
द्योतित्वा । रलः किम् । दिदेविषति, देवित्वा । व्युपधात्कि-
म् । वर्तित्वा, विवर्तिषते । हलादेः किम् । एषित्वा, एषिषिषति ।

इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । ओणेर्ऋदित्करणेन
सामान्यत उपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यबोधनात् । सेड् किम् ।
भुक्त्वा, बुभुक्षते । आदिग्रहणं स्पष्टार्थम् । व्युपधस्य हलन्त-
त्वाव्यभिचारात् ।

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः २७

ऊकाल इति तत्कालस्योतिवद्वाख्येयम् । एकद्वित्रिमात्रा
अचः क्रमेण ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः । समाहारे ऽपि सौत्रं पुंस्त्व-
म् । नच सञ्ज्ञत्रयनिर्देशे मानाभावः । सञ्ज्ञात्रयस्य लिङ्गत्वात् ।

द्वितीयपादे छित्वाद्यतिदेशाहिकम् । १ । ५६९

नच ह्रस्वदीर्घप्लुतसञ्ज्ञा ऽप्येकैवेति वाच्यम् । ह्रस्वादिश-
ब्दैरेवोत्तरत्र व्यवहारात्, समुदायस्य संज्ञात्वविरहात् ।

स्यादेतत् । उक्तक्रमेण संज्ञिनिर्देशे नियामकाभावः ।
नच प्लुतस्य आदौ मध्ये वा निर्देशे प्रकृतिभावा-
पत्या तस्यान्त एव निर्देश इति वाच्यम् । त्रिमात्रस्यान्ते
निर्देशं विना प्लुतसंज्ञाविरहे प्रकृतिभावस्य दूरापास्तत्वात् ।
एतेन ह्रस्वस्य घिसंज्ञात्वात्पूर्वमेव निर्देश इत्यपि निरस्तम् ।
ह्रस्वसंज्ञाया अपि पूर्वनिर्देशाधीनत्वात् ।

मैवम् । “विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः” इति मात्रिकस्य प्लु-
तविधानात् ज्ञापकात् । मात्राकालस्यान्ते निर्देशे हि तस्यैव
प्लुतसंज्ञापत्या मात्रिकस्य मात्रिकविधानं व्यर्थं स्यात् ।

न च विसदृशादेशविध्यर्थं तत् । अन्तरतमपरिभाषायाः
प्रत्यक्षाया बाधितुमशक्यत्वात् । अन्ते मात्रिकनिर्देशस्य स-
न्दिग्धत्वात् ।

नच तथापि ह्रस्वस्य मध्ये निर्देशः स्यादिति वाच्यम् ।
“अतो दीर्घो यञि” “सुपिच” इति दीर्घविधानाञ्ज्ञापकात् ।
मध्ये मात्रिकनिर्देशे हि पूर्ववद्वैयर्थ्यं स्यात् ।

न च द्विमात्रस्यान्ते निर्देशः स्यादिति वाच्यम् । “ओम-
भ्यादाने” इति द्विमात्रस्य प्लुतविधानात् । वैयर्थ्यापत्तिः प्राग्वत् ।
लिङ्गद्वयेनान्त्यमध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वात्पारिशेषादादितो
निर्देश इति सिद्धा संज्ञिव्यवस्था ।

स्यादेतत् । ह्रस्वस्याणत्वात्सवर्णग्रहणे द्वित्रिमात्रयोरपि
ह्रस्वसञ्ज्ञापत्तिः, तयोस्त्वनणत्वान्न ह्रस्वस्य दीर्घप्लुतसञ्ज्ञा-
प्रसङ्गो दोषः ।

अत्र वार्त्तिकम्—

“सिद्धं तु तपरनिर्देशात्” । उदूकाल इति पठनीयम् । त-
परत्वाच्च न ग्राहकत्वम् ।

नचैवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यविलम्बितयोरुपसंख्याना-
पत्तिः । “सिद्धन्त्ववस्थिता वर्णा षक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो
विशिष्यन्ते” इति तपरसूत्रे परिहृतत्वात् ।

भाष्यकृतस्तु—कालग्रहणान्न दोषः । ऊ अच् इत्युक्ते ऽपि
अच्त्वेन उकारादिविशेषणे व्यभिचाराभावात् वैयर्थ्यापत्त्या
उकारादिभिरेवाऽचो विशेषणात् उकारादिकालत्वात् तत्स-
दृशस्याचो ग्रहणे सिद्धेऽपि कालग्रहणं श्रूयमाणेनैव उकारेण
कालविशेषणं यथा स्यात् न तु तद्गृहीतसवर्णैरपीत्येतदर्थम् ।
षण्मात्रस्याचो ऽसंभवात् संज्ञात्रयकरणाच्च कालशब्दस्य मात्रि-
केणाप्युकारेण सम्बन्धात् । यद्वा ग्रहणकशास्त्रे ऽशब्दसंज्ञेत्यनुव-
र्त्यम्, शब्दस्य संज्ञायां विधेयायाम् अणसवर्णग्राहको न भवती-
ति न दोषः । गुणानामभेदकतया च उदात्तादीनामपि मात्रिकाणां
ह्रस्वसंज्ञा । उदात्तादिसंज्ञासु त्वज्ग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घप्लुता-
नामपि तत्संज्ञासिद्धिः । न चैवं हलामपि तदापत्तिः । अयोग्य-
त्वात् । “इको यणचि” इत्यादिकं तु न संज्ञाविधानम्, किन्तु
“आदिरन्त्येन” इति विहितसंज्ञानुवाद इति न दोषः ।

यद्वा ह्रस्वसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् न दीर्घप्लुतयोर्ह्रस्वसंज्ञा ।
त्रयाणां ह्रस्वसंज्ञायां हि ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयाणामुपस्थित्या
ऽन्तरतमादेशविधाने ह्रस्वसंज्ञावैयर्थ्यम् । न च वचनसामर्थ्यात्
अनन्तरतमोऽप्यादेशः स्यादिति वाच्यम् । अच इत्येव
वक्तव्यत्वापत्तेः ह्रस्वसंज्ञायां फलविशेषाभावात् ।

ननु ह्रस्वसंज्ञायामसत्यां यत्र एचो ह्रस्वो विधीयते तत्र
‘एच इग्’ इति प्रदेशेषु वक्तव्यं स्यात्, सत्यां तु “एच इग्घ-

स्वादेशे” इति सकृदेवेति लाघवमिति चेद् । मैवम् । एवं हि एकं संज्ञायां त्रीणिचान्यत्रेति चत्वारि पदानि, चत्वारि च “एच इग्रस्वादेशे” इत्यत्र इत्यष्टौ पदानि, स्थलत्रये “एच इग्” इत्युक्तौ तु षडेवेति लाघववैपरीत्यात् ।

ननु ‘हेड वेष्टने’ इत्यस्य ‘हिडयति’ इत्यर्थं “मितां ह्रस्व” इत्यत्र, परमनुपन्य इत्यर्थं “खित्यनव्ययस्य” इत्यत्र च “एच इग्” इत्यस्य वक्तव्यत्वात् दश पदानि भवन्ति । तेन यथान्यासं “ह्रस्वादेशे” इत्यत्र आङः पृथग्गणनेऽपि न निस्तारः । नवपदापत्तावपि दशापेक्षया लाघवादिति चेत् ।

अत्र कैयटः—‘लाघवोपलक्षणपरं भाष्यम् । पञ्चकृत्व ‘एच इग्’ इत्युपादाने शब्दगौरवेऽपि प्रातिपत्तिलाघवानपायादिति । तदेव लघुना न्यासेन सिद्धे ह्रस्वविधानं द्वित्रिमात्रयोर्न ह्रस्वसंज्ञा इत्यत्र ज्ञापकमिति सिद्धम् ।

अचश्च ॥ २८ ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्र विधानं तत्र अच इति पष्ठ्यन्तमुप-
तिष्ठते । तच्छेषतदपवादपक्षावप्यत्र भाष्ये निरस्तौ । तथाहि-
अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति
एकवाक्यत्वे तच्छेषपक्षः । भिन्नवाक्यत्वे तु अचो ह्रस्वादयः
अन्त्यस्यानन्त्यस्य वेति तदपवादपक्षः । आद्ये दोषवार्तिकं “ह्र-
स्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेत् वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहानिग-
मिदीर्घेष्वज्ग्रहणम्” इति । वाक्, प्राट्, शाम्यति, क्लाम्यति, जिघांस-
ति, जिगांसति । अचोऽन्त्यत्वाभावाद्दीर्घो न स्यादिति तत्र तत्र अच
इति वक्तव्यं स्यात् । द्वितीयेऽपि “अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधा-
तुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः” । अन्यथा सुवाक् कुलं, भिद्यते,

षण्णाम् इत्यत्राप्युक्तविधयः प्रसज्येरन् । यकारादौ यदङ्गं तस्यावयवो योऽच् इति व्याख्याने 'भिद्यते' इत्यत्रातिप्रसङ्गोक्तिः । अवयवयकारादिविशेषणे तदभावादेवमन्यत्रापीतिकैयटः । यदि तु नोपधायाः एव नामि नियमः, तदा अन्यते, तन्यते इत्यत्र "अकृत्—" इति दीर्घः स्यात् । यदि नाम्येव नोपधाया इति, तदा षण्णाम् इत्यत्र "नामि" इति दीर्घः स्यात् । अथ नियमद्वयं, तथापि भिद्यते, सुवाक् इत्यत्रातिप्रसङ्गो दुर्वार एव ।

तस्मात्पदोपस्थितिपक्ष एव सिद्धान्तः । तथाहि—प्रदेशेषु "अच्" इति षष्ठ्यन्तस्योपस्थितौ वाचिप्रच्छिन्नमादिप्रभृतिहानिगामिदीर्घेषु वच्यादयो विशेषणम् अच् इति विशेष्यं तेषामचो दीर्घ इति । "ह्रस्वो नपुंसक" इत्यादौ तु अच् इत्येतन्नपुंसकस्येत्यादेर्विशेषणमिति तदन्तविधिनाऽजन्तस्य नपुंसकस्येत्यादिरर्थ इति नातिव्याप्तिः ।

ननु "दिव औत्" "पथिमथ्यृभुक्षामात्" "त्यदादीनामः" इत्यत्राप्यच इत्यस्योपस्थितिः स्यात् ।

मैवम् । ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दानामत्र स्वरूपमात्रपदार्थकानां विधीयमानाज्विशेषणतया ह्रस्वादिशब्दैर्विधीयमानस्याच इत्यर्थसम्पत्तेः । नच विशेष्याणामचामुपस्थित्यर्थं तदुपयोगः । अनुवृत्तेन अच्पदेनैव तेषामुपस्थापितत्वात् ।

नन्वेवमत्रैवाज्ग्रहणं क्रियताम् नतु पूर्वमूत्रे इति चेत्—

अत्र वार्तिकम्—

"अज्ग्रहणं संयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम्" । अन्यथा प्ररक्ष्य प्रतक्ष्य इत्यत्र मात्रिकस्यापि संयोगस्य ह्रस्वसंज्ञायां तुक् स्यात् । तितउच्छत्रम् इत्यत्र च अच्समुदायस्य द्वि-

मात्रतया दीर्घसंज्ञायां “दीर्घात्” “पदान्ताद्वा” इति तुग्विकल्प-
श्च स्यादित्यर्थः । नचैकमचमाश्रित्य ह्रस्वलक्षणस्तुगपि पक्षे भ-
विष्यतीति वाच्यम् । दीर्घलक्षणेन परत्वात्तद्वाधे सकृद्गताविति
पुनरप्रवृत्तेः । नापि “पुनःप्रसङ्गविज्ञानम्” । नित्यविकल्पवि-
ध्योर्विरोधात् पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र पूर्वं विधिः
परं न बाधते तत्रैव क्वचित्तदाश्रयणात् । समुदायसन्निधाववय-
वानां पारतन्व्येण पृथक् कार्यानारम्भकत्वाच्च । नचाजग्रहणे
कृतेऽपि वर्णग्रहणे जातिग्रहणात् अस्समुदायस्य दीर्घसंज्ञा दुर्वा-
रैवेति वाच्यम् । ऊकाल इति विशेषणाद्यक्तेरेवोपादानात्
जातेः परिमाणाभावात् व्यक्तिद्वारैव तदाश्रयणात् एकैक-
वर्णव्यङ्गत्वेन जातेः समुदायव्यङ्गत्वाभावादिति कैयटः ।

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

ननु उच्चनीचयोरपेक्षिकयोरव्यवस्थितत्वात्कथं लक्षणत्वम् ।
नच गात्राणां निग्रहरूप आयामो, रूक्षत्वरूपं दारुण्यं, कण्ठस्य सं-
वृत्ततारूपं रवस्य अणुत्वं चेति उच्चैः कारणानि । गात्रशैथिल्यरूपो-
ऽन्ववसर्गः, स्वरस्निग्धत्वरूपं मृदुत्वं, कण्ठमहत्त्वरूपं रवस्योरुत्वं
चेति नीचैः कारणानीति वाच्यम् । महाप्राणो हि पुरुषो नीचैरप्यु-
च्चारयन् स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति, अल्पप्राणस्तु उच्चै-
रप्युच्चारयन् अल्पमेवेति दोषतादवस्थ्यात् ।

अत्र वार्तिकम्—

“सिद्धन्तु समानप्रक्रमवचनात्” इति । प्रक्रम्यन्ते वर्णा
अस्मिन्निति प्रक्रमः स्थानम् । तदयमर्थः—ताल्वादिस्थाना-

नाम् ऊर्द्धाधोभेदेन भागद्वयम् । ऊर्द्धभागेनोच्चार्यमाण उदात्तः, अधोभागेन त्वनुदात्तः । अभ्यासज्ञेयश्चायं स्वरविशेषः । षड्-जवदिति । एते अचामेव गुणा न तु हलाम् । अजुपरागात्तु हलामपि तथोपलब्धिः । 'इषेत्वोर्जेत्वा' इत्यादौ यथा । नच वैपरीत्यम् । 'आप्यायध्वम्' इत्यादौ आकारोदात्तत्वे तिङन्तस्य निघाते आकारस्य हलुपरागं विनाऽप्युदात्तत्वात् । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां हल एवाच्चस्वरानुविधायिन इति सिद्धम् । "स्वयं राजन्ते ते स्वराः अन्वग्भवति व्यञ्जनमित्यन्वर्थसंज्ञयाऽप्येवम्" इति भाष्यम् । यद्यपि सादृश्यं न किञ्चिदस्ति, तथापि सम्प्रदायमात्रात् इयं निरुक्तिः ।

यद्वा अञ्जेः गत्यर्थत्वाद्विविधं गच्छत्यजुपरागादिति निर्वचने तात्पर्यमिति कैयटः ।

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

यद्यप्यचोर्न समाहारः । कार्यं, क, कन्या इत्यादौ स्थानिद्वारकस्यापि तस्याऽसम्भवात् । "ऋहलोर्ण्यत्" "किमोऽत्" । तिच्वात्स्वरितः । गाङ्गेऽनूप इत्यादौ तु गाङ्गशब्दस्याणन्तत्वात् अन्तोदात्तत्वे अनूपशब्दस्य "अनोरप्रधानकनीयसि" इत्यनुदात्तादित्वे एकादेशस्य च "स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ" इति स्वरितत्वे स्थानिद्वारकतत्सम्भवेऽपि तस्य गौणत्वात् । आदेशस्य स्वरितस्य वर्णान्तरत्वात् । नाप्युदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेव समाहारो ग्राह्यः । अच्प्रस्तावात् । तथापि गुणिनोः समाहारानुपपत्तौ गुणयोस्तदाश्रयणम् ।

न च समाहारस्य संज्ञित्वानुपपत्तिः, स्वरितसंज्ञया योग्यतया अच एव संज्ञित्वेनाक्षेपादिति वाच्यम् । उपचारात्समाहा-

रवतोऽच एव संज्ञित्वात् ।

नचैवं त्रैस्वर्येणाधीमहे इत्यादिशिष्टव्यवहारविरोधः ।
कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैरिति
तदर्थत् । स्वरत्रैविध्यपरत्वाभावात् ।

तस्यादित उदात्तमर्द्ध-

ह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

स्थिते गुणद्वयसमाहारे विभागप्रदर्शनार्थमारम्भः ।

ननु ह्रस्वग्रहणादीर्घप्लुतस्वरितयोरयं विभागो न स्यात् ।
कन्या, शक्तिके३ शक्तिके इति “कन्याराजमनुष्याणाम्” इत्य-
न्तः स्वरितः । “स्वरितमात्रेडिते ऽमूया” इति स्वरितः प्लुतः ।

मैवम् । अर्द्धह्रस्वशब्दः प्रमाणे रूढः । व्युत्पत्त्यर्थं ह्रस्वस्योपा-
दानम् । अर्द्धमात्रा त्वनेनाभिधीयते ततः प्रमेये मात्रप्रत्ययः । “प्र-
माणे लः” इति तस्य लुक् । ततश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतयोरपि बुद्ध्या
ऽर्द्धमात्राविभागसम्भवान्न दोष इति भाष्यकैयटयोः स्थितम् ।
अत एव “येनविधिः” इति सूत्रे ह्रस्वशब्दममुख्यया वृत्त्या
मात्रार्द्धे वर्त्तमानमङ्गीकृत्य दीर्घप्लुतयोरुदात्तविभागः कृत’ इति
बृहद्विवरणकारैरुक्तम् ।

अत्र दीक्षिताः—ह्रस्वग्रहणमवयुत्यानुवादमात्रम् । अर्द्ध-
मित्येव विवक्षितम् । तेन दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वार्द्धमुदात्तम् ।
तच्च न समांशरूपं किन्तु लेशरूपम् । तत्र प्रातिशाख्य-
विशेषानुरोधेन कस्यां चिच्छाखायां समांशः, कस्यांचि-
दर्द्धमात्रेति विशेषः । एकश्रुत्यादीनां प्रातिशाख्यानुरोधेनैव व्य-
वस्थादर्शनात् । न च दीर्घस्वरितसमार्द्धस्योदात्तत्वे प्रमाणाभा-

वः । येऽरा इत्यत्र एकारस्य, तनूनपाच्छचीपतिमित्यत्र च पदपाठे ऊदीतोरद्धोदात्ततया बहुवृचैः पठ्यमानत्वात् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोः “उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” इति पूर्वोत्तरपदयोरानुदात्तत्वे शेषनिघातः । पूर्वपदयोश्च तनूशचीपदयोरन्त्यस्य पाक्षिकं स्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम्—
जात्यवद्वा तथा वाऽन्त्यौ तनूशचीति पूर्वयोः । इति ।
स्वरितार्द्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि—

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।

तस्योदात्तरोदात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा ॥

अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।

उदात्तं वोच्यते किञ्चित्स्वरितं वाऽक्षरं परम् । इति ।

स्वर इत्यन्तं स्वरितलक्षणम् । पूर्वोत्तिपदस्योदात्तानुदात्तत्वपरत्वात् । तस्य स्वरितस्य स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया उदात्तराऽर्द्धमात्रा बोध्येति । अर्द्धमात्रेति ‘कश्चोऽश्वाः’ इत्याद्यभिप्रायम् । न चैवं स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया उदात्तराऽर्द्धमात्रा बोध्या इत्यस्य नीचस्थानत्वादानुदात्तत्वापत्तिः । अत्यन्तनीचस्यैव स्थानस्य तत्रोपादानात् । अर्द्धवेति दीर्घाभिप्रायम् । अनेनैव त्रयाणामुपसंग्रहादिदमेवादर्त्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः । अर्द्धमात्रापेक्षया समांशस्य बहुत्वेन तदुपकारकत्वात् । चरमोपन्यासाच्च । प्रातिशाख्यसमाख्यया तच्छाखापरत्वलाभे तच्छाखायां स्वरितस्य समानोदात्तपाठाच्च । अनुदात्त इत्यादि परिशेषसिद्धार्थानुवादः । स शेष उदात्तश्रुतिः । किमविशेषेण ? नेत्याह—नचेत्यादि । उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः ।

शाकल्यो ऽप्याह—

अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वगः ।

द्वितीयपादे छिन्वाद्यतिदेशाहिकम् । १ । ५७७

उदादायार्द्धमस्याथ शिष्टं निग्नन्ति कम्पितम् ॥

उदादाय उदात्तं कृत्वेत्याहुः ।

अत्र वदन्ति—नेदं युक्तम् । उक्ताकरग्रन्थविरोधात् । शाखाविशेषे तथा पाठेऽपि सर्वशाखासाधारणस्यास्य तदेकवाक्यतया संकोचानर्हत्वात् । लौकिकप्रयोगे विशेषवचनाभावे ऽर्द्धमात्रैवोदात्तेत्यत्र तात्पर्यात् । उक्तप्रातिशाख्यं च न साधकम् । अर्द्धमात्रा, अर्द्धमेव वेति पक्षयोः पाणिनिशाकल्ययोः सामान्यविशेषलक्षणाभिप्रायेण व्यवस्थितत्वात् । एवकारो विशेषलक्षणेन कृतायाः सामान्यलक्षणव्यावृत्तेरनुवादार्थः । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थ इति ।

अपिच समांशग्रहणेऽर्द्धग्रहणवैयर्थ्यं “समं स्यादश्रुतत्वाद्” इत्येव सिद्धेः ।

न चार्द्धमात्राया अपि लाभार्थं तत् । उभयसाधारणरूपाभावात्, लेशत्वस्यैकस्याभावात्, एकशेषादिकल्पनेऽपि गौरवात् ।

एतेनार्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यत इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपरतया कथंचिन्नेया इति परास्तम् । हरदत्तोक्तस्यैव प्रकृतसूत्रार्थत्वात् ।

यत्तु—आकरे अर्द्धमात्रायामर्द्धह्रस्वशब्दस्य रूढेरुक्तत्वात् समुदायस्य शक्त्यभावेन लक्षणाया अयोगाच्चायुक्त एव इति ।

तन्न । अर्द्धमात्रायां रूढावपि कैयटोक्तरीत्या तदवच्छिन्नधर्मिणो लक्षणयैव लाभात् । मात्रचप्रत्ययलोपं न जानतामपि बोधोदयात् । तदनुशासनस्य “गुणवचनेभ्य” इत्यादिवल्लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वादित्यास्तां विस्तरः ।

प्रकृतमनुसरामः—

अत्र वार्तिकं—“स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपर-
स्य सन्नतरार्द्धमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्यं स्वरिता-
दिति सिद्ध्यर्थम्”

अस्यार्थः—आ अर्द्धह्रस्वोदात्तादिति आकारच्छेदः ।
इयं नवसूत्री “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” इत्येतदुत्तरमष्टमे
पठनीया । तेन ‘इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति’ इत्यत्र मे—शब्दा-
त्स्वरितात्परेषां गङ्गेत्यादीनाम् आमन्त्रितनिघातादनुदात्तानां
“स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्” इति वचनादेकश्रुतिर्भवति ।
अन्यथा “उदात्तादनुदात्तस्य” इति त्रैपादिकस्वरितस्य “स्वरि-
तात्” इत्यत्रासिद्धत्वात्स्वरितात्परत्वमनुदात्तानां नास्ति इति
एकश्रुतिर्न स्यात् । न चाश्रयात्सिद्धत्वं शङ्काम् । ‘कार्यम्’
इत्यादौ षाष्ठस्वरिते सावकाशत्वात् ।

“स्वरितोदात्तार्थं च” ।

तथाहि—सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययः तित्त्वात्स्वरितः,
ततष्ठाप् पिच्चादनुदात्तः, एकादेश आन्तरतम्यात्स्वरितः । तत्रा-
नुदात्तभागस्यापि विद्यमानत्वात् । ओमित्युदात्तः । “ओमाङोश्च”
इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव । एकदेशान्तरतम्यात् ।
इन्द्रशब्दश्चामन्त्रितत्वादनुदात्तः । ‘सुब्रह्मण्योमिन्द्र आगच्छ’
इत्यत्र “न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः” इत्योकारस्य
स्वरितस्योदात्तविधानं सावकाशमिति त्रैपादिकस्य स्वरितस्यो-
दात्तो न स्यात् । ‘इन्द्र आगच्छ’ इति यथा ।

“स्वरितोदात्ताच्च स्वरितार्थम्” ।

‘इन्द्र आगच्छ, हरिव आगच्छ’ । आशब्द उदात्तः । गच्छे-
ति शेषनिघातादनुदात्तः । “उदात्तादनुदात्तस्य” इति स्वरितः ।
तस्यासिद्धत्वादुक्तसूत्रेणोदात्तत्वं न स्यात् ।

“स्वरितपरसन्नतरार्थं च”

माणवकजटिलकाध्यापक न्यङ् । “न्यधीच” इति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरः । तत “उदात्तस्वरितयोर्यणः” इत्यकारः स्वरितः ।
तस्यासिद्धत्वात् “उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः” इति पूर्व-
स्यानुदात्ततरो न स्यात् । न चाश्रयात्सिद्धत्वम् । माणवकज-
टिलकाभिरूपं क इत्यत्र सावकाशत्वात् । “तित्स्वरितम्”
इत्यस्य सिद्धत्वात् । तस्मान्नवमूत्री शास्त्रान्ते पठनीयेति
सिद्धम् ।

तच्च सूत्रकृतैव ज्ञापितम् । तदुक्तम्—“देवब्राह्मणयोस्तु-
दात्तवचनं ज्ञापकं ‘स्वरिताद्’ इति सिद्धत्वस्य” इति । अन्यथा
स्वरितस्यासिद्धत्वादानुदात्तत्वमस्त्येवेत्यनुदात्तत्वविधानमनर्थकं
स्यात् । नहि स्वरितस्य सिद्धत्वमनेन ज्ञाप्यते स्वरितस्य य
उदात्तस्तस्मात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितताऽऽपत्तेरिति भाष्यवा-
र्त्तिकयोः स्थितम् ।

अत्र दीक्षिताः—“स्वरितस्य तूदात्त” इति प्रकरणोत्कर्षे ज्ञाप-
कम् । नच भाष्यकैयटादिरीत्या ‘सुब्रह्मण्योम्’ इत्यत्र तदवकाशः ।
“एकादेश उदात्तेनोदात्तः” इत्यस्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । नच
तत्र “अनुदात्तस्य” इत्यनुवृत्तेर्दृष्टिकृतोक्तत्वात् उदात्तस्वरितयोरे-
कादेशे न तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तदनुवृत्तौ मानाभावात् ।
‘कावरम्’ इत्यत्र बह्वृचैरुदात्तस्यैव पठ्यमानत्वात् । कश-
ब्दस्य स्वरितत्वात् । तैत्तिरीयाणामपि “याज्ययैवैनमेत्या-
ऽऽप्याययति” इत्यत्राङ्प्रश्लेषेण द्वितीयाक्षरस्योदात्तत्वाच्च ।

अत एव बह्वृचप्रातिशाख्ये—

उदात्तवत्येकीभाव उदात्तं सन्ध्यमक्षरम् ।

अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधे’ ॥ इति—

श्लोके उत्तरार्द्धे एवानुदात्तपदं प्रयुक्तम्, पूर्वान्वयभ्रम-
वारणाय पुनःपदं प्रयुक्तम् । शौनकीये स्वराष्टकेऽपि—‘एका-
दिष्टमुदात्तेन तं तमेव नयेत्स्वरम्’ इत्युक्तम् । एकादेशे प्रति-
योगित्वेनानुदात्तस्यानुपादानाद्’ इत्याहुः ।

तन्न । शाखाविशेषे तथा पाठस्य प्रातिशाख्यविधिनैव
सिद्धे तदनुरोधेन सर्वभाषादर्शिभाष्यकारादिव्याख्यानस्यो-
ल्लङ्घयितुमशक्यत्वात् ।

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ३३ ।

दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । ‘आगच्छ
माणवक’ । पक्षे माणवकशब्दटेः प्लुत उदात्तः । एक-
श्रुतिप्लुताभ्यामवयवभेदेन वाक्ये समुच्चिताभ्यां दूरात्सम्बो-
धनं द्योत्यते । सम्बुद्धिपदं सम्बोधनपरम् । एकवचन-
परत्वे ‘देवा ब्राह्मणा’ इत्यादावव्याप्तेः । तदुक्तम्—“उ-
भयगतिरिह शास्त्रे भवति” इति । कचिदकृत्रिमस्यापि ग्रहणमि-
त्यर्थः । एकवचनस्य दूरादिति विशेषणानुपपत्तेः । सम्बोधनस्य
तु क्रियारूपत्वादपादानतया तत्सम्भवात् । एकश्रुतिश्च नो-
दात्ता, “उच्चैस्तरां वा वषट्कार” इत्युदात्तविधानात् । अन्यथा
“यज्ञकर्माणि” इत्येकश्रुत्यैव सिद्धेः । नाप्यनुदात्ता । “उदात्तस्व-
रितपरस्य सन्नतर” इत्यनुदात्तत्वविधानात् । एकश्रुत्यनुवृत्त्यैव
सिद्धावनुदात्तविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात्क्षीरोदकवदुदात्ता-
नुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः सिद्धः । अत्रैव प्रच-
यव्यवहारो वैदिकानाम् । स्वरिते तु त्रिभागेन तयोरुपलब्धिः ।
अन्ये तु व्याचक्षते—उभयत्रापि तरनिर्देशस्तन्त्रम् । “सोमस्याग्ने-
वीहि३वौ३षड्” इत्यत्र “यज्ञकर्माणि” इत्येकश्रुतिर्विहिता, तदपे-

द्वितीयपादे छित्वाद्यतिदेशाहिकम् । १ । ५८१

क्षया वौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते । तच्चैकश्रुतेरुदात्तानुरागं
विनाऽनुपपन्नम् । उत्कर्षस्य सप्रतियोगिकत्वात् । एवं “सन्नतर”
इत्यत्रापि ।

तथा च सप्त स्वराः—उदात्तः, उदात्ततरः, अनुदात्तः, अनु-
दात्तरः, स्वरितः, स्वरितोदात्तः, स्वरित एवानुदात्तेनोपरक्त
एकश्रुतिः । कस्यचित्तु स्वरितस्योदात्तभागो नानुदात्ते-
नानुरज्यत इति पृथक् स्वरितनिर्देश इति सिद्धम् ।

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्ख-

सामसु ३४ ।

मन्त्रो यज्ञकर्मण्येकश्रुतिः स्यात् जपादीन्वर्जयित्वा ।
“अग्निर्मूर्द्धा दिवः” । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव यथा
स्यात् । अजपेति किम् । “ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु” । जपो नामो-
पांशुप्रयोगो यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खास्तु षोडश ओकाराः ।
तेषु प्रथमसप्तमत्रयोदशास्त्रय उदात्तास्त्रिमात्राः, इतरे त्रयोदशानु-
दात्ता अर्द्धाकाराः । एवं चाश्वलायनेनोक्तमुदाहृतं चेति प्रसा-
दकारः । “गीतिषु सामाऽऽख्या” इति जैमिनिस्मृतम् । अजपेति-
पर्युदासात्तत्सदृशमन्त्रे इदमैकश्रुत्यम् । अत एव “इन्द्रशत्रुशब्दे
ऊह्यमाने नैतत्प्रवृत्तिः” इति पस्पशायां प्रपञ्चितम् ।

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ३५ ।

यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ।
“सोमस्याग्ने वीहि ३वौ ३षट्” । वषट्शब्दोपादानं वैचित्र्यार्थम् ।

वौषट्शब्दस्यैव विवक्षितत्वात् इति संप्रदायः । एतस्मान्निर्देशा-
देव. वर्णानिर्देशाभावेऽपि कारप्रत्ययः । तेन स्वाहाकारो हन्तकार
इत्यादिसिद्धम् ।

विभाषा छन्दसि ३६ ।

छन्दसि एकश्रुतिर्वा । व्यवस्थया च विकल्पः । यथा—
बह्वृचानां संहितायां त्रैस्वर्यम्, ब्राह्मणे त्वेकश्रुतिरित्यादि ।
विकल्पस्य प्रकृतत्वेऽपि “यज्ञकर्मणि” इत्यस्य निवृत्तिसूचनार्थं
पुनर्विभाषाग्रहणम् ।

ननु यज्ञकर्मण्येव नित्याया वैकल्पिकयाश्चैकश्रुतेर्विरोधाद्वि-
धातुमशक्यत्वात्सामर्थ्यादेव ‘यज्ञकर्मणि’ इत्यस्य निवृत्तिसम्भ-
वात्पुनर्विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । अजपेत्यादिपर्युदामा-
न्त्रित्यैकश्रुतेर्मन्त्रविषयकत्वम्, वैकल्पिकयास्तु ब्राह्मणपरत्वमिति
व्यवस्थासम्भवात् । प्रतिषेधपक्षेऽपि नित्यैकश्रुतेरेव ऊहादिवि-
षयत्वम्, वैकल्पिकयास्तु छन्दोविषयत्वमिति सम्भवात्तन्नि-
वृत्त्यर्थतया सार्थक्यात् ।

अत्र व्याचक्षते—तन्त्रेणावृत्त्या वा “अच्छन्दसि” इति नञ्प्रश्लेषा-
द्भाषायामप्यैच्छिको विकल्पः । दाण्डिनायनादि—सूत्रे “ऐक्ष्वा-
कस्य स्वरभेदार्थं पृथक् निपातनम्” इत्युक्त्वा “ऐकश्रुत्यनिर्दे-
शात्सिद्धम् । एकश्रुतिर्हि स्वरसर्वनाम । यथा—नपुंसकं लिङ्गसर्व-
नाम” इति भाष्योक्तेः । अत एव विरुद्धस्वरकसमासद्वयस्यैकश्रुत्या
सङ्ग्रहादभियुक्तानां श्लेषकाव्यनिर्माणं सङ्गच्छते । अत एव इन्द्र-
शत्रुशब्दे बहुव्रीहिस्वरेण दोषप्रवृत्तिरुक्ता पस्पशायाम्, तदन्ते
“श्वेतो धावति अलम्बुसानां याता” इति भाष्यं च । “वेद इव

लोके स्वरो न विशेषाध्यवसायहेतुः” इति काव्यप्रकाशस्य त्वेकश्रुत्या पाठादित्याशयः ।

नचैवं “झल्युपोत्तमम्” इति प्रक्रम्य “विभाषा भाषायाम्” इत्युक्तेर्वैयर्थ्यम् । त्रैस्वर्येण प्रक्रमे पाक्षिकानुदात्तलाभार्थत्वात् । वेति प्रकृते विभाषाग्रहणात्मवृत्तां तन्त्रादेरनभिमत्त्वात् । स्वरविधौ छन्दोऽधिकाराभावाच्चेति तिष्ठतु विस्तरः ।

न सुब्रह्मण्यायां स्वरि-

तस्य तूदात्तः ३७ ।

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे पूर्वेण प्राप्ता एकश्रुतिर्न भवति किन्तु वचनान्तरविहितस्य स्वरितस्योदात्तः स्यात् । “सुब्रह्मण्योम्” । “इन्द्र आगच्छ” । ओंकारस्योदात्तत्वं व्याख्यातम् । “ओमभ्यादाने” इति प्लुतोदात्तत्वं तु नास्ति, तस्याऽयज्ञकर्मविषयत्वादिति संप्रदायः । इन्द्रशब्द आमन्त्रिताद्युदात्तः, शेषनिघातेनाकारोऽनुदात्तः । “उदात्ताद्-नुदात्तस्य” इति तस्य स्वरितः, तस्यानेन उदात्तः । “निपाता आद्युदात्ता” इत्याकार उदात्तः । गच्छ इत्यस्य “तिङ्ङतिङ्ङः” इति निघातः । “उदात्ताद्” इति गकाराकारस्य स्वरितः । तस्याप्युदात्तः । तथाच छकारभिन्ना आद्याश्चत्वार उदात्ताः । नच “उदात्ताद्” इति छकारस्याप्युदात्तत्वापत्तिः । तदुत्तरमेतत्प्रकरणपाठस्य पूर्वमुक्तत्वात्स्वरितोदात्तस्यासिद्धत्वात् ।

“हरिव आगच्छ” इत्यत्र आमन्त्रिताद्युदात्तः, इकारस्य

शेषनिघातः, तस्य स्वरितः, तस्योदात्तत्वम् इति 'हरिव' इत्यत्र द्वाबुदात्तावन्योऽनुदात्तः । 'आगच्छ' इत्यपि पूर्ववत् !

“आगच्छ मघवन्” इत्यत्र “आमन्त्रितस्य” इति मघव-
च्छब्दोऽनुदात्तः ।

“मेधातिथेः” इति षष्ठ्यन्तस्य “मेघ” इत्यामन्त्रिते पराङ्गव-
द्भावात् आमन्त्रितस्वरेण मेधातिथिशब्दावयवो मे इत्युदात्तः, धा
इत्यस्योक्तरीत्या स्वरितस्यानेनोदात्तः । मेधा इति द्वयमुदात्तम् ।
इतरदनुदात्तम् । एवं “वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै
जार” इत्यादिषु पराङ्गवद्भावादि योज्यम् ।

“कौशिकब्राह्मण गोतमब्रुवाण” इत्यत्रापि द्वौ द्वाबु-
दात्तावन्येऽनुदात्ताः । नच तृतीयस्यापि “उदात्ताद-
नुदात्तस्य” इति स्वरितत्वादानेनोदात्तत्वापात्तिः, एवं
परेषामपीति वाच्यम् । स्वरितग्रहणसामर्थ्यात् सर्वेषामुदात्तत्वे
इष्टे “न” इत्यपहाय “सुब्रह्मण्यायामुदात्त” इत्येव ब्रूयात् ।
तस्मादुभयग्रहणसामर्थ्यान्न सर्वेषामुदात्तत्वम् ।

“श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्” । श्व इति निपातस्वरे-
णाशुदात्तः । सुत्याशब्दः “संज्ञायां समजनिषदनिप-
तमनविदषुञ्शीङ्भृञ्जिणः” इति सुनोतेः क्यपि तत्रो-
दात्तानुवृत्तेरन्तोदात्तः, शेषनिघातेन 'सु' इत्यनुदात्तः । “उ-
दात्तस्वरितपरस्य” इत्यनुदात्ततरः । आगच्छ इति द्वाबुदात्तौ
परोऽनुदात्त इति पूर्ववत् ।

“अहे सुत्याम्, अ्यहे सुत्याम्” अ्यह इति टजन्तत्वादान्तो-
दात्तम् ।

तथा च सामब्राह्मणम्—“तस्मादुत्करे तिष्ठन्सुब्रह्मण्यः सुब्रह्म-
ण्यायाहयति—सुब्रह्मण्योऽश्म, सुब्रह्मण्योऽश्म, सुब्रह्मण्योऽश्म इति ।

स्त्रियमिव त्रिराह त्रिषत्या हि देवाः । 'इन्द्रागच्छ' इति यदाह 'इन्द्रा-
गच्छ' इत्येतद्वा अस्य प्रत्यक्षं नाम तेनैवैनं त्रिराहयति । 'हरिव
आगच्छ' इति, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्यां हीदं सर्वं
हरति । 'मेधातिथेर्षे' इति, मेधातिथिं ह काण्वायनिं मेषो भूत्वा
जहार। 'वृषणश्वस्य मेने'। वृषणश्वस्य ह मेनका नाम दुहिताऽऽस तां
हेन्द्रश्चकमे । 'गौरावस्कन्दिन्' इति । गौरमृगो ह भूत्वाऽवस्कद्यार-
ण्याद्राजानं पिबति । 'अहल्यायै जार' इति । अहल्याया ह मैत्रेय्या
जार आस । 'कौशिकब्राह्मण' इति । कौशिको ह स्मैनं ब्राह्मण उप-
न्येति । 'गोतमब्रुवाण' इति । देवासुरा ह संयत्ता आसंस्तानन्तरेण
गोतमः शश्राम, तमिन्द्र एत्योवाच—इह नो भवान्स्पशश्चरत्विति,
नाहमुत्सह इति, अथाहं भवतो रूपेण चराणीति, यथा मन्यस
इति । स यत्तद् गोतमो अब्रुवाणश्चचार गोतमरूपेण वा तदेतदाह
गोतमासीति । अहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति, तद्यथा ऽर्हतो
ब्रूयादिति अहे वः पक्ताऽस्मि तदागच्छतेत्येवमेवैतदेवेभ्यः सुत्यां
प्राह । 'देवा ब्राह्मणाः' इति, देवा ह वै देवा अथ हैते मनुष्यदे-
वा ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो ऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः । आहुतय
एव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानाम्, आहुतिभिर्ह देवान्प्रीणाति
दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवाञ्छुश्रुवुषोऽनूचानान्ब्राह्मणान्प्रीणाति" इति ।

“असावित्यन्तः” ।

वाचनिकमिदम् । प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः । 'गार्ग्यो यज-
ते, वात्स्यो यजते । ङिन्वादाद्युदात्वं प्राप्तम् ।

तथा च द्राह्मण्यणिसूत्रम् “अर्थनिर्वचनमुच्चान्तम्” ।
'अर्थो निरुच्यते बोध्यते प्राधान्येन प्रतिपाद्यते ऽनेनेत्यर्थनिर्व-
चनम् । पदमिति यावत् । पदमित्येव तु नोक्तम् । समासे
पूर्वपदानामन्तोदात्तता मा भूद्' इति व्याख्यादारः । यच्चते

इत्यस्य निहतस्य “उदात्ताद्” इति स्वरितत्वे उदात्तः ।

“अमुष्येत्यन्तः” ।

षष्ठ्यन्तोपलक्षणमिदम् । ‘दाक्षेः पिता यजते’ । पूर्ववत् ।

“स्यान्तस्योपोत्तमं च”

अदन्तस्य षष्ठ्यन्तस्य उपान्त्यं चकारादन्तश्चेत्युभय-
मुदात्तं स्यात् । गार्ग्यस्य पिता यजते, वात्स्यस्य पिता यजते ।

“वा नामधेयस्य” ।

स्यान्तस्य नामधेयस्योपोत्तमं वा उदात्तं स्याद्, अन्त्यस्तु
स्थादेव । देवदत्तस्य पिता यजते । ‘जनिष्यमाणानाम्’ इत्यत्र
प्रत्ययस्वरेण स्यशब्द उदात्तः, “तास्यनुदात्तेद्” इति लसार्व-
धातुकस्वरेण शानञ्नुदात्तः । “उदात्ताद्” इति स्वरितः ।
तस्यानेनोदात्तत्वमिति ष्यमौ उदात्तौ । अन्यच्छेषनिघातेनानुदा-
त्तम् । ‘पितापितामह’ इत्यत्र तु पितामहपितामहयोः “असौ”
इत्यन्तोदात्तत्वे “उदात्ताद्” इति स्वरितत्वे प्रकृतसूत्रेण पि-
प्रशब्दयोरेवोदात्तत्वं नतु तत्परतोऽपि ।

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ३८ ।

अत्र वार्तिकम्—“देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके” इति । देवा
ब्रह्माण आगच्छत । अयमर्थः—देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैय-
धिकरण्यपक्षे पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावादुभयोरपि आ-
मन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते स्वरितत्वे च कृतेऽनुदात्तवि-
धिरर्थवान् । यदि तु तयोः सामानाधिकरण्यं तदा “विभा-
षितं विशेषवचने बहुवचनम्” इति पक्षे विद्यमानत्वाद् “आम-
न्त्रितस्य” इति निघातेनैव सिद्ध्या प्रयोजनाभावात् ।

स्वरितात्संहिताया- मनुदात्तानाम् ३९ ।

स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । “इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति” । इममित्यन्तोदात्तम् । मे इत्यनुदात्तम् । “अनुदात्तं सर्वम्” इत्यधिकारात् । “उदात्तादनुदात्तस्य” इति तस्य स्वरितः । ततः परेषां गङ्गे इत्यादीनामेकश्रुतिः । संहितायां किम् । पदपाठे आमन्त्रितनिघातेनानुदात्तत्वमेव यथा स्यात् ।

स्यादेतत् । ‘अनुदात्तानाम्’ इति बहुत्वं विवक्षितं न वा । नाद्यः । ‘आग्निवेश्यः’, ‘पचति’ इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरव्याप्तेः । आग्निवेश्यशब्दो हि गर्गादियञन्तत्वादाद्युदात्तः । शेषनिघाते द्वितीयः “उदात्ताद्” इति स्वरितः । वेश्येति वर्णद्वयमनुदात्तम् । पचति इत्यत्र धातुरूदात्तः । शक्षिपौ पित्वादननुदात्तौ । शवकारः स्वरितः । ततः पर एक एवानुदात्त इत्येकश्रुतिर्न स्यात् ।

नान्त्यः । “इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति” इत्यत्र मेशब्दस्य स्वरितत्वात्ततः परस्यैकस्यैवैकश्रुतिः स्यात्, न ‘यमुने’ इत्यादीनाम्, व्यवहितत्वात् । “तस्मादित्युत्तरस्य” इतिवचनात् ।

अत्र भाष्यम्—वचनत्रयान्तानामनुदात्तपदानामेकशेषोऽयमिति ।

सरूपसूत्रारम्भपक्षे चेदम् । जातिपक्षे तु “जात्याख्यायाम्” इति बहुवचनम् । ततश्चैकद्विवहुषु स्वरितात्परस्या जातेरानन्तर्येणोपलम्भात्सर्वेषामैकश्रुत्यसिद्धिः ।

नन्वाद्ये षट्प्रभृतीनामेव कार्यं स्यात्सहविवक्षायामेकशेष-

विधानात् समुदितानामेव कार्यान्वयादिति चेन्न । निर्देशसह-
विवक्षायामपि प्रत्येकं कार्यप्रवृत्तेः, देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा
भोज्यन्तामितिवत् ।

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ४० ।

उदात्तः स्वरितो वा परो यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः ।
“सरस्वति शुतुद्रि” । “व्यचक्षयत्स्वः” । इति वृत्तिकारादयः ।
केचित्तु—एकश्रुतिस्वरस्यानुदात्ततरः स्यादित्येवार्थः । अ-
न्यथा “एकश्रुति दूराद्” इति सूत्रगतभाष्यकैयटविरोधात् ।
किञ्च अस्यासिद्धत्वात्सरस्वतीशब्दावयवेकारस्यापि पूर्वे-
णैकश्रुतिः स्यात् ।

नचायं तदपवादः । अग्निम्, कन्या इत्यादौ सावकाशत्वात् ।
नच “न मु ने” इत्यत्र ‘न’ इति योगविभागान्नासिद्धत्व-
मिति हरदत्तादिरीत्या निर्वाहः । तदर्थं योगविभागस्य भाष्या-
दावनुक्तेः । अन्यथा शास्त्रान्तपाठकल्पनस्यापि वैयर्थ्यात् ।
एकश्रुतेरिव स्वरितस्यापि परत्वाद्वाधोपपत्तौ “नोदात्तस्वरि-
तोदयम्” इति सूत्रवैयर्थ्याच्चेति प्राहुः ।

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ४१ ।

एकोऽल् यत्र स प्रत्ययो ऽपृक्तसंज्ञः । प्रदेशाः—“सुतिस्य-
पृक्तं हल्” इत्यादयः ।

स्यादेतत् । एकहलित्येव वक्तव्यम् । ‘अपृक्तं हल्’
इत्यत्र हल्पदपरित्यागे लाघवात् । अल्पग्रहणे तु बिभेदेत्यादौ
णलो लोपवारणाय तदावश्यकत्वात् ।

मैवम् । “यूनि लुगणिञोः” इति पदद्वयोच्चारणे गौरवात् ।

हल्ग्रहणे तु अपृक्तस्येत्येव तत्र वक्तव्यत्वात् ।

नचैवं फाण्टाहृतेरपत्यं फाण्टाहतः । “फाण्टाहृतिमिमता-
भ्याम्” इतिणप्रत्ययस्यापि लुगापत्तिः । अण एव लुका
सिद्धौ णविधानानर्थक्यापत्त्या तद्वारणात् ।

नच “यञिञोश्च” इतिफग्वाधनार्थतया तत्सार्थक्यम् ।
पैलादिपाठं कृत्वाऽपि फको वारयितुं शक्यत्वात् ।

मैवम् । यथान्यासे ऽपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणम्,
हल्लुग्यादिसूत्रे द्वितीयहल्ग्रहणम्, “अणिओः” इत्यत्रापृक्त-
ग्रहणं चेति त्रयम्; उक्तरीत्याऽप्यपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणम्, “अ-
णिओः” इत्यत्राणिञ्पदयोर्ग्रहणं चेति पदत्रयमेवेति न लाघवम् ।

एवं च तथाऽप्येकग्रहणं मास्तु । नच दर्विः, जागृविरित्यादाव-
तिप्रसङ्गः । अलेव यः प्रत्यय इति व्याख्यानात् । अन्यथाऽल्पद-
वैयर्थ्यात् । अलन्तस्येत्यर्थे केवलस्याद्यन्तवद्भावेन तथात्वाश्रयणे
तच्चावर्त्याभावात् ।

नचैवं हल्ग्रहणेऽपि समानम् इति वाच्यम् । अजन्तव्या-
वृत्त्या तदन्तविधेश्चरितार्थत्वापत्तेः । तस्माद् “एकग्रहणं वर्णग्रहणे
जातिग्रहणम् इति ज्ञापनार्थम्” इति भाष्यम् । “निपात एकाज्”
इत्यत्र ज्ञापितस्यापि पुनर्ज्ञापनं मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थमिति कैयटः ।

तत्पुरुषः समानाधि-

करणः कर्मधारयः ४२ ।

सामानाधिकरण्यं द्वेषा शाब्दमार्थं च । आद्यं यथा-नी-
लमुत्पलमिति पदद्वयस्य, समानविभक्तिकत्वात् । द्वितीयमपि
तत्रैव तदर्थयोरभेदेन विशेषणविशेष्यभावात् ।

तत्राद्यं बाधितसाधारणं 'माता वन्ध्या'इत्यादिदर्शनात् । द्वितीयं त्वबाधितमात्रवृत्तीति विवेकः । शब्दानुशासनप्रस्तावादाद्यमेवात्र निविष्टम् । काश्चनमयवह्निमानित्याद्यभियुक्तप्रयोगदर्शनात् ।

वार्त्तिपदयोरेकविभक्तिकयोर्यस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स स्यात् ।

तत्पुरुषप्रकरणादन्यत्रैतदारम्भस्तु कर्मधारयसंज्ञायास्तत्पुरुषसंज्ञाबाधकत्वं मा भूदिति । तत्रैकसंज्ञाधिकारात् । नीलश्च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । चित्रा गावो यस्येत्यादिवहुव्रीहेरपि समानाधिकरणत्वाच्चभिचारवारणाय तत्पुरुष इति । राजपुरुष इत्यादिवारणाय समानाधिकरण इति ।

नच तत्पुरुषस्य समुदायस्यैक्यात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तस्य भेदनियतत्वादिति वाच्यम् । तत्पुरुषपदस्य तद्घटकपदलक्षकत्वात् ।

ननु मुख्यतत्पुरुषस्यापि सामानाधिकरण्यं सम्भवति—राजपुरुषः शोभन इत्यादौ, तत्र चरितार्थत्वात्कुतो लक्षणा ।

अत्र कैयटः—तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गं वार्त्तिपदानां तु तदन्तरङ्गमिति ।

नचैवं प्रत्येकं पदानामेव कर्मधारयसंज्ञाऽऽपत्तिः । एकाज्जिर्वचनन्यायेन पदसमुदायस्यैव संज्ञाविधानात् ।

प्रथमानिर्दिष्टं समास

उपसर्जनम् ४३ ।

समासविधौ प्रथमान्तं पदमुक्तसंज्ञम् । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । कृष्णादिशब्दानां प्रथमान्तत्वाभावेऽपि "द्विती-

याश्रित—” इत्यादौ तत्समर्पकद्वितीयादिपदानां प्रथमान्तत्वात् । तथाच समासपदं तद्विधायकशास्त्रपरमिति फलितम् । समास-घटकपदापेक्षया समासाविधेर्लघुतया तत्परत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ।

स्यादेतत् । निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात् एकत्र प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसंज्ञा स्यात् । तदुक्तम्—
“यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततो ऽन्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः” इति । ततश्च राजकुमारीश्रित इत्यत्र श्रितादिसमासे कुमारीश-ब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुक्तसंज्ञायाम् उपसर्जनत्वानिमित्तो ह्रस्वः, पूर्वनिपातश्च पूर्वपदे षष्ठीतत्पुरुषेऽपि स्यात् ।

अत्र वार्तिकम्—

“सिद्धन्तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनाद्” इति ।

यस्य श्रितादेः समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रत्येवोप-सर्जनसंज्ञेत्यर्थात् । उपसर्जनमित्यन्वर्थसंज्ञया यत्प्रतियोगिकं यस्याप्रधानत्वं तत्प्रतियोगिकैवोक्तसंज्ञेति लाभात् ।

नन्वेवमर्द्धपिप्पली, पुरुषव्याघ्र इत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधाने-ऽर्द्धादिशब्दानामुक्तसंज्ञा न स्यात् ।

मैवम् । अर्थसम्भवे सत्येवान्वर्थसंज्ञानां प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्ष्य प्रवृत्तेः । अन्यत्र तु तदनपेक्ष्यैव, विधानसामर्थ्याद् । अत एव स्वादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति वक्ष्यते ।

एतेन राज्ञः पुरुषस्येत्यादिकमपि व्याख्यातम् ।

भाष्ये तु परिहारान्तरमप्युक्तम् । पूर्वनिपातप्रकरणे हि “न वाऽनिष्टदर्शनाद्” इति पूर्वनिपातं प्रत्याख्यायोक्तम्—“ष-ष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः” इति । वाक्य-समासयोरेकार्थत्वानुरोधाद्वाज्ञ एव पूर्वनिपातो न पुरुषस्य, अ-न्यथाऽर्थभेदप्रसङ्गात् ।

न च राज्ञः कुमार्या इत्यत्रोपसर्जनह्रस्वापत्तिः । पुनर्दीप्स-

म्भवादिष्ठापत्तेः । वक्ष्यते हि—“परवालिङ्गम्” इति, “शब्दशब्दार्थौ” इति । यद्यप्येतत्तत्रैव दूषणीयं तथाप्यन्वर्थसंज्ञायामेव तात्पर्यम् ।

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ४४।

समासे यन्नियतविभक्तिकं तदप्युक्तसंज्ञं न तु तस्य पूर्वनिपातः । तत्तत्प्रयोगव्यक्तौ सर्वस्याप्येकविभक्तित्वात् सामर्थ्यात् यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तस्येयं संज्ञा । ‘निष्कौशाम्बिः’ इत्यत्र हि कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियाऽपेक्षया ऽपादानशक्तिसम्बन्धात्पञ्चम्यन्त एव । क्रियान्तरापेक्षया शक्त्यन्तरानावेशात् ।

स्यादेतत् । श्रितादिसमासे द्वितीयाद्यन्तानां कृष्णादिशब्दानामप्यनेन पूर्वनिपातनिषेधः स्यात्, पूर्वसूत्रस्य नीलोत्पलादिसमानाधिकरणसमासे सावकाशत्वात् ।

मैवम् । अत्र पर्युदासाश्रयणात् पूर्वेण तत्र सिद्धेः ।

यद्वा “एकविभक्ति—” इत्यनेन विहितोपसर्जनसंज्ञानिवन्धनस्यैव पूर्वनिपातस्य प्रतिषेधः । “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” इतिन्यायात् ।

“एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्”

इह मा भूत् अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली । एकदेशिसमासमात्रविषयकश्चायं निषेधः । तेन पञ्चानां कुमारीणां समाहारः पञ्चकुमारि इत्यादौ उपसर्जनत्वमेवेति द्वितीये विस्तरः ।

“प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गक्रान्ताद्यर्थे” ।

क्रमेणोदाहरणम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः, प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः, आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः, अलङ्कुमार्यै अलङ्कुमारिः, निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः ।

इति सिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथमाह्निकम् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ४५ ।

धातुप्रत्ययभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् । महा-
संज्ञाकरणं “को धातुः, कः प्रत्ययः, किं प्रातिपदिकम्” इत्याथर्वण-
श्रुत्यनुरोधात् । अर्थपदमभिधेयपरम् । संज्ञाविशेषलाभार्थमिदम् ।
तदुक्तम्—“अर्थवदितिव्यपदेशो वर्णानां मा भूद्” इति । नचाधा-
तुरित्यादिपर्युदासात्तद्भिन्नस्यार्थवत् एव लाभः । धर्मान्तरप्रयु-
क्तसादृश्यवतो वारणीयत्वात् । तेन वर्णेषु प्रत्येकं न व्यभि-
चारः । “वर्णानां च मा भूद्” इतिपाठे दशदाडिमाद्यनर्थकपदस-
मुदायस्य चकारेण समुच्चयः ।

स्यादेतत्—अस्तु वर्णानां संज्ञा । न च स्वादेरापत्तिः ।
एकवाक्यतया संख्याकर्मादिषु तेषां विधानात् ।

मैवम् । अविशेषेण स्वादीनामुत्पत्तेः । ततोऽर्थनियमः
प्रकृतार्थापेक्षो वा प्रत्ययनियम इति अव्ययादिवत्सुपां दुर्वा-
रत्वात् । ततश्च धनं वनमित्यादौ समुदायस्य पृथक् प्रातिपदि-
कसंज्ञायां तदन्तर्भावात् विभक्तिलोपेऽपि नलोपापत्तिः । न चा-
धातुरिति निषेधः । प्रत्येकस्माद्विभक्तेरापाद्यत्वात् । तत्र च धा-
तुत्वाभावात् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया विशिष्टरूपोपादानविषय-
कत्वात् । “माद्होढ” इत्यादिवत् ।

यत्तुक्तम्—“संघातस्यैकाथ्यात् सुबभावो वर्णाद्” इति,
तद् वर्णानामर्थवत्त्वपक्षे तन्त्रेणैक्यैव विभक्त्या समुदायावयवा-
र्थगतैकत्वप्रतीतिसिद्धेः । अनर्थकस्य तु संज्ञायां प्रकाशनीयार्थ-

विरहात् प्रत्येकवर्णादपि स्याद् । अन्यद् विचारितं पस्प-
शायाम् ।

ननु “सुपो धातुप्रातिपदिकयोः” इत्यत्र धातोः पार्थक्येन
ग्रहणात् धातोः प्रातिपदिकसञ्ज्ञाविरहो ज्ञापयिष्यते । अन्यथा
पुत्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक्सिद्धेः तेन “अहन
वृत्रम्” इत्यादौ न नलोपापत्तिरित्यधातुग्रहणं व्यर्थम् ।

मैवम् । तत्र “अप्रत्यय” इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्
तदर्थतया धातुग्रहणोपपत्तेः ।

नच प्रत्ययलक्षणेन “अप्रत्यय” इति संज्ञानिषेधः । “न
डिसम्बुद्धयोः” इत्यनेन लोपे कार्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्योक्तपर्यु-
दासो न प्रवर्तते इति ज्ञापितत्वात् ।

अप्रत्यय इति किम् । काण्डे, कुड्ये । अत्र विभक्त्यन्तस्य
सञ्ज्ञायां “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इति मा भूत् ।

अत्र भाष्ये छिद् भिद् इत्यादौ ‘अधातुः’ इति निषेधात्प्रा-
तिपदिकसंज्ञाविधायकत्वेन कृद्ग्रहणस्य चरितार्थत्वेऽपि ताद्धि-
तग्रहणस्य नियमार्थत्वं भविष्यति—एतदन्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य
संज्ञेति ।

स्यादेतद्-पदानां प्रत्येकं प्रत्ययान्तत्वेऽपि वाक्यस्य प्रा-
तिपदिकसंज्ञा स्यात् । नच तत्र प्रत्ययान्तपर्युदासेन निर्वाहः ।
‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च’ इति
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव ग्रहणात् । ननु अर्थवच्चाभावनादेव
तद्वारणम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदानामेवार्थवच्चात्, वाक्य-
स्य चाकाङ्क्षादिलभ्यत्वात् ।

मैवम् । ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वाक्यं पदार्थसंसर्गरूपविशिष्ट-
वाक्यार्थवाचकम् । अन्यथा वाक्यार्थस्याशाब्दत्वं स्यात् ।

तथाच वाक्यमेव मुख्यः शब्दः, वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः । पदपदार्थावस्थापनं तु लाघवार्थं सादृश्यात्कल्पितान्वयव्यतिरेकावाश्रित्य कल्पितम् । प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसम्भवात् इति सिद्धान्तात् ।

अत्र वार्तिकम्—

“अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्” इति ।

नन्वेवं बहुपटवः, उच्चकैः, नीचकैः इत्यादिकानामपि संज्ञा न स्यात् । श्रोत्यवाच्याभ्यामर्थाभ्यां प्रत्ययस्य प्रकृतेश्चार्थवच्चात् अर्थवत्समुदायत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वात् ।

नच संज्ञाविरहे यथा स्वाद्युत्पत्तिर्न भवति, तथा पूर्वोत्पन्नविभक्तिलोपोऽपि न भविष्यति इति तथैव सिद्धिरिति वाच्यम् । स्वरे दोषप्रसङ्गात् ।

तथाहि—“चित्” इति सूत्रे “चितः सप्रकृतेः बहुकजर्थम्” इतिवचनात्प्रकृतिमन्तर्भाव्य चित्स्वरो विधीयते । तथाच ‘पटव’ इति जसन्तस्य बहुचं प्रति प्रकृतित्वात् जसकारस्योदात्तत्वं स्यात् । पूर्वोत्पन्नसुपो लोपे तु पुनरुत्पन्नविभक्तेः प्रकृतावनन्तर्भावाद्वाट्टाकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम् । उच्चकैरित्यादावपि अकञ्वतः समुदायाद्विभक्त्यभावे पदत्वाभावाद् ‘उच्चकैः पठति’ इत्यादौ “तिङ्ङतिङ्” इति निघातानुपपत्तिः, पदादित्यधिकारात् । तन्मध्यपातितन्यायस्यानाश्रयणेनेदम् । तस्मात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवत्येवेति ज्ञापनार्थम् अप्रत्यय इति वक्तव्यम् ।

नचैवं बहुपटव इत्यादेरपि निषेधापत्तिः । प्रत्ययान्तस्यैव प्रतिषेधात् ।

न च 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावः' । यत्र संज्ञा विधेया तत्रैव तन्निषेधात् । अत्र तु संज्ञाप्रतिषेध इति वैषम्यात् ।

न च जसन्तं बहुपटव इत्येतदपि प्रत्ययान्तमेवेति वाच्यम् । पटुशब्दादेव जसुत्पत्तेः, समुदायस्य तदन्तत्वाभावात् ।

न च न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन् इति बहुव्रीहिणा प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः स्यादिति वाच्यम् । वर्ति-पदार्थप्राधान्येन तत्पुरुषस्यान्तरङ्गत्वात् ।

अत्र भाष्यम्—तुल्यजातीयस्यैव समासग्रहणेन नियमः क्रियते सुबन्तानामेव समासविधानात् ।

न चाश्वक्रीतीत्यादौ "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" इतिवचनादसुबन्तेनापि सुबन्तस्य समासोऽस्तीति वाच्यम् । भेदसंसर्गद्वारकार्थवच्चयुक्तानामित्यर्थादिति कैयटः ।

तथाच प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसमुदायस्य समासभिन्नस्योक्तनियमेन व्यावृत्तिरिति फलितम् ।

एतेनोक्तदोषभिया प्रत्ययान्तप्रतिषेधसामर्थ्यात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य संज्ञा भवत्येवेति न्यासग्रन्थो यथाश्रुतपरत्वेन व्याख्यातः ।

केचित्तु—यत्र संघाते पूर्वो भागः पदम् उत्तरस्तु न प्रत्ययस्तस्य व्यावृत्तिः । बहुपटव इत्यत्र पूर्वभागस्य पदत्वाभावान्न दोषः । जन्मवानित्यादौ तूत्तरभागस्य प्रत्ययत्वात् । न च तद्धितग्रहणसामर्थ्यम् । औपगव इत्यादौ पूर्वस्य भसंज्ञया तत्र चरितार्थत्वात् । न चान्तर्वर्तिविभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा । तुल्यावधिकया भसंज्ञया

तद्भावात् । न च 'अयमियान्' इत्यादिसमुदायस्य संज्ञाप्रसङ्गः पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादुक्तनियमेन तत्र प्रवृत्त्य-भावादिति वाच्यम् । तद्विहितत्वस्यापि प्रत्ययविशेषणत्वात् । तद्विहितत्वाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य तत्राप्यनपायादित्याहुः ।

न च सुप्तिङ्समुदायस्य संज्ञापत्तिः । "जहिकर्मणा बहुल-माभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति" इत्यस्य नियमार्थत्वात् । यद्यपि समाससंज्ञा समासान्तोदात्तार्था तथापि समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुक्तमिति कैयटः ।

न च 'पश्य धावति' इत्यादेस्तिङ्समुदायस्य तदापत्तिः । "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इत्यस्य नियमार्थत्वात् । तस्मात्समासग्रहणेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नि-यमान्विद्वत्तिरिति सिद्धम् ।

अत्र वदन्ति—नैयायिकमते समासस्य शक्तिलक्षणोभयर-हितत्वादर्थवच्चाभावादप्राप्तसंज्ञाविधायकत्वे बहुपटव इत्यादे-रासिद्धिः, तद्धितान्तत्वाभावात्समासत्वाभावात् ।

न च तद्धितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति वाच्यम् । पचतकी-त्यादावतिव्याप्तेरिति ।

तन्न । पदार्थद्वयस्य विशेष्यत्वप्रकारत्वाभ्यामन्वयात् यत्र विशिष्टार्थलाभस्तादृशसमुदायस्यैव तैरनर्थकत्वोपगमात् । बहु-चस्तु स्वार्थिकप्रत्ययत्वेन पदुशब्दस्यैव तादृशार्थकत्वात् ।

तथाच अयं विशेषः—वैयाकरणानां वाक्यसमासयोरपि बहुपटव इत्यादिवदर्थवच्चात्समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद् वा-क्यवद्बहुपटव इत्यादेरपि व्याट्तिप्रसक्तौ तद्व्याट्त्वं नियमप्र-तियोगितावच्छेदकं रूपमाश्रित्य वाक्यस्य रूपा वार्यते ।

नैयायिकानां तु समासस्य विशेषविधानात्संज्ञा न तु वाक्यस्य, विशेषविध्यभावाद् । अर्थवत्त्वाभावेन सामान्यविधेरप्रवृत्तेश्च । बहुपटव इत्यादेस्तु उभयमते ऽप्यर्थवत्त्वादेव प्रातिपदिकसंज्ञेति ।

यदप्युक्तम्—समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यादौ समुदायस्य प्रसङ्गः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । वैयाकरणमते तु समासग्रहणकृतनियमेन परत्वात्तद्वाधात् । एवञ्च "कृतद्धित" इति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते एव फलाभावादिति ।

तदप्यसत् । विधिमुखेन नियमप्रवृत्तौ निषेधस्याक्षेप्यत्वात् प्रत्यक्षविधिना समं विप्रतिषेधयोगात् । आक्षेप्यापेक्षया प्रत्यक्षस्य बलवत्त्वात् । निषेधस्य समासभिन्नपरताया इव कृद्भिन्नपरताया अप्यवश्यं कल्पनीयत्वात् ।

निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षेऽपि कृद्ग्रहणपरिभाषया कारकपूर्वस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां सिद्धायां परेणापि नियमेन व्यवच्छेदो न स्यात् । कारकपूर्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधेरन्यत्र सावकाशत्वाभावात् सावकाशनिरवकाशयोर्विप्रतिषेधानुपपत्तेः ।

न च नियमानुरोधात्तदप्रवृत्तिः । नियमस्य कृद्भिन्नपरत्वम्, कृद्ग्रहणपरिभाषासङ्कोचो वा कल्प्यते इत्यत्र नियामकाभावात् । परिभाषाया अप्रवृत्तौ नियमस्य कृत्साधारण्यम्, तत्सिद्धौ तत्परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्यन्योऽन्वाश्रयापत्तेश्च । प्रत्युत तस्याः प्रथमोपस्थितिकतया कारकपूर्वस्य संज्ञासिद्धौ नियमस्य तद्भिन्नपरताया एव युक्तत्वात् ।

अत एव "कृतद्धित" इत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषोपस्थाने 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यत्र समासाभावपक्षेऽपि

तृतीयाया लुक् स्यात् । न च समासविकल्पविधिवै-
यर्थ्यम् । 'दाधिउपदंशम्' इत्यत्र शाकलप्रकृतिभावार्थतया
तदुपपत्तेः । अन्यथा "अमैवाव्ययेन" इति नित्यसमासापत्त्या
"सिन्नित्यसमासयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति शाकलप्रकृतिभा-
वनिषेधापत्तेरिति कैयटेन चतुर्थे उक्तम् । "गतिकारकोपपदा-
त्कृत्" इति उत्तरपदप्रकृतिस्वरविरहार्थं तया तदुपपत्तिरिति
च सीरदेवेनोक्तम् । परत्वान्नियमेन तत्संज्ञाबाधमनभिधाय
कृद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेरेव तेन प्रथममुक्तत्वात् ।

तथाहि प्रष्ठीत्यादौ समासात्प्रागेव "पुंयोगाद्" इत्यादिवचनै-
र्द्ध्यादिप्रत्ययः स्यादित्याशङ्क्य प्रष्ठादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वा-
भावात्स्त्रीप्रत्ययानुपपत्तिरित्युक्त्वा कृद्ग्रहणपरिभाषया समुदाय-
स्य कृदन्तत्वात्संज्ञा स्यादित्याशङ्क्य अप्रत्यय इति पर्युदासात्प्र-
त्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तावपि कृद्ग्रहणेन कृद-
न्तस्य संज्ञा न तु गतिकारकपूर्वस्यापीत्युक्तम् । तस्मात्स-
मासे कृते तन्निबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञया स्त्रीप्रत्यय इति तद्ग्र-
न्थार्थः । अतस्तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते इत्युभाभ्या-
मुक्तम् ।

तस्मादेवं समाधेयम्—

"कृत्तद्धित" इत्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्य-
भावेऽपि अर्थवदित्यस्यानुवृत्त्या प्रक्रियादशायामन्वयव्य-
तिरेकाभ्याङ्गुलिपतामर्थवत्तामाश्रित्य प्रकृतिप्रत्यययोर्मिलित्वा
यदर्थबोधकत्वं तदर्थबोधकसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति ताव-
द्भ्रष्ट्यादावेव स्पष्टम् । ततश्च नैयायिकमतेऽपि अर्थ-
वद्ग्रहणानुवृत्त्या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव विधानसामर्थ्यात्संज्ञा

न तु कारकपूर्वस्यापि । अधिकग्रहणे प्रमाणाभावात् । तद्वला-
त्परिभाषाया एव प्रवृत्त्यभावात् ।

वस्तुतो नात्र तत्परिभाषाऽवकाशः । “गतिरनन्तर” इ-
त्यत्र तस्या ज्ञापयिष्यमाणत्वात् । प्रत्येकपूर्वस्यैव ग्रहणमिति
तदर्थात् । उभयपूर्वकस्य युगपदनुपादानात् । अवतप्तेन-
कुलस्थितम्, उदकेविशीर्णमित्यादौ तथैव दर्शनाच्चेति दिक् ।

नन्वेतत्सूत्रं व्यर्थम्, व्युत्पत्तिपक्षे कृदन्तत्वादेव सर्वत्र सिद्धे-
रिति चेन्न । अव्युत्पत्तिपक्षे सार्थक्यात् । तत्र चेदमेव ज्ञापकमि-
ति प्राञ्चः ।

निरुक्तेऽप्युक्तम् — “नामान्याख्यातजानीति शाकटायनः,
नैरुक्तसमयश्च, न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानाञ्चैके” इति ।

व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्थमनुकरणार्थञ्चेति हरदत्तोक्तं
तु चिन्त्यम् । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भवात् ।

वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रम् । न
चैवं बहुचूर्ण इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । मूलकेनोपदंश-
मित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात् । अर्थवत्सूत्रं विना समा-
सग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादिति दीक्षिताः ।

तदसत् । भेदविवक्षायामनुकरणानां प्रकृत्यादिकल्पने
मानाभावात् ।

अयं तु विशेषः । भेदविवक्षापक्षेऽनुकार्येणार्थवच्चात्प्राति-
पदिकसंज्ञा “भुवो बुग्” इत्यादिवत् । अभेदविवक्षायां तु
न, गवित्ययमाहेत्यादिवत् । मूलकेत्यादावतिप्रसङ्गस्य च
निरस्तत्वात् ।

कृत्तद्धितसमासाश्च ४६ ।

- ५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
 श्रीशंभुराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २
- १६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽ-
 ध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणभट्ट-
 शङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मी-
 मांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालि-
 कनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता
 मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिमिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवर-
 श्रीमदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यास-
 मलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय-
 श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविर-
 चितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आ-
 नन्दपूर्णविरचितया खण्डनफनिककावि-
 भजनख्यया व्याख्यया विद्यासागरीतिप्र-
 सिद्धया सभेतम् । (वेदान्तः) १४
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्य-
 याऽवतरणिकया च सहितम् ८
- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीब्रजनाथभ-
 ट्टकृता (वेदान्तः) ... २
- (२५) क्रोडपञ्चसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करमि-
 द्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदी-
 श्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्माः प्रत्यक्षानु-
 मानमायुर्थो व्युत्पात्तिवादस्य शक्तिवादस्य
 मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कु-
 सुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ... २
- (२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभ-
 ट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाशमिधटीकासहि-
 तश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
- (२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिकका-
 पिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः ।
 मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसू-
 रिकृतः । ... १
- (२८) शुद्धद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः ।

- प्रमेयरत्नार्णवश्च १
- (२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरीम-
 णिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३
- (३०) वीरामित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्र-
 मिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रका-
 शात्मकः । साण्ड्यदीपकश्च ११
- (३१) वीरामित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
 त्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६
- (३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरात्रिपाठि-
 संकलितः ४
- (३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्त-
 माचार्यकृता । २
- (३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्त-
 मजीमहाराजविरचितः ... २
- (३५) वेदान्तपरिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसा-
 भाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- (३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
 नारायणतीर्थविरचित—योगसिद्धान्तचन्द्रि-
 कासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २
- (३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजका
 चार्थश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्म-
 ऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
- (३८) विद्वत्प्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीम-
 हेश्वरसूरिविरचितः । २
- (३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता
 श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलना-
 थदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीम-
 द्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्णं श्रीसुबो-
 धिनीटिप्पण्योः—प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री
 पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३
- (४०) वीरामित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
 त्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ४
- (४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्ताप-
 रनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रवि-
 रचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तम-
 प्रसाद शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गि-
 ण्याख्यटीकयासहिता ३
- (४२) स्वानुभवाददर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राज
 काचार्यनारायणाश्रमाशेष्यमाधवाश्रमाविर
 चितः । स्वकृतटीकाविष्णुपितृश्च । १

- (४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्य-
व्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्य-
वहाराध्यायः ११
- (४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-
र्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्व-
चिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणि-
विरचितदीधित्या च गर्भिता । ४
- (४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्राणि-
नामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्या-
ख्यव्याख्यासहिता तर्कपाद । ३
- (४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहो-

पाध्याय-श्रीनागेशभट्टाविर-
श्रीमद्दुर्बलाचार्य-बालम्भट्टाभ्यां वि-
चितकुञ्जिकाकलाह्वटीकाद्वयसंवलित

- (४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः । पर्वतीय
विश्वेश्वरसूरिविरचितः ।
- (४८) विरमिवोदयः । लक्षणप्रकाशः ।
महामहोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्राविरचितः । ४
- (४९) बृहदारण्यकवार्तिकसार श्रीमद्वियारण्यस्वामि-
विरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसं-
ग्रहाख्यया टीकया समलंकृतः । ४

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी

